

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

**Միջնադարյան  
արևելաքրիստոնեական արվեստ  
(4-10-րդ դարեր)**

*Դասընթացի ծրագիր*

**ԵՐԵՎԱՆ  
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ  
2016**

ՀՏԴ 7.03  
ԳՄԴ 85.1  
Մ 734

*Հրատարակության է երաշխավորել  
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի  
գիրական խորհուրդը*

Կազմեց՝ արվեստագիտության թեկնածու  
ասիստենտ **Ջ. Ա. Հակոբյանը**

Մ 734 Սիջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստ (4-10-րդ դարեր): Դասընթացի ծրագիր/Կազմեց Հակոբյան Ջ.: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016, 52 էջ:

ՀՏԴ 7.03  
ԳՄԴ 85.1

**ISBN 978-5-8084-2121-9**

© ԵՊՀ հրատ., 2016  
© Կազմողի համար, 2016

## Քուլանդակություն

|                                                          |    |
|----------------------------------------------------------|----|
| Նպատակը .....                                            | 5  |
| Կրթական արդյունքները .....                               | 5  |
| Ներածություն .....                                       | 6  |
| 1. Պաղեստին .....                                        | 9  |
| 1.1. Ճարտարապետություն .....                             | 9  |
| 1.2. Գեղանկարչություն և դեկորատիվ-կիրառական արվեստ ..... | 10 |
| 1.2.1. Խճանկար .....                                     | 10 |
| 1.2.2. Պաղեստինյան տափաշներ .....                        | 11 |
| 2. Քրիստոնյա Եգիպտոս .....                               | 12 |
| 2.1. Ղպտական ճարտարապետություն .....                     | 13 |
| 2.2. Ղպտական քանդակ .....                                | 14 |
| 2.3. Գեղանկարչություն և կիրառական արվեստ .....           | 14 |
| 2.3.1. Ղպտական սրբապատկերներ .....                       | 14 |
| 2.3.2. Ղպտական գործվածք .....                            | 15 |
| 2.3.3. Նկարազարդ ձեռագրեր .....                          | 15 |
| 2.3.4. Որմնանկարներ .....                                | 16 |
| 3. Ասորիք (Սիրիա) .....                                  | 17 |
| 3.1. Ճարտարապետություն .....                             | 17 |
| 3.2 Գեղանկարչություն .....                               | 19 |
| 3.2.1. Խճանկար .....                                     | 19 |
| 3.2.2. Որմնանկար .....                                   | 20 |
| 3.2.3. Նկարազարդ ձեռագրեր .....                          | 20 |
| 4. Կապադովկիա .....                                      | 22 |
| 4.1. Ճարտարապետություն .....                             | 22 |
| 4.2. Քանդակագործություն .....                            | 23 |
| 4.3. Մոնումենտալ գեղանկարչություն .....                  | 24 |
| 5. Հայաստան .....                                        | 25 |
| 5.1. Ճարտարապետություն .....                             | 25 |
| 5.2. Քանդակագործություն .....                            | 28 |
| 5.3. Գեղանկարչություն .....                              | 31 |

|                                    |    |
|------------------------------------|----|
| 5.3.1. Խճանկար .....               | 31 |
| 5.3.2. Որմնանկար.....              | 31 |
| 5.3.3. Վաղ նկարագարի ձեռագրեր..... | 32 |
| 6. Արխագիա .....                   | 34 |
| 6.1. Ճարտարապետություն.....        | 34 |
| 6.2. Քանդակագործություն .....      | 35 |
| 6.3. Խճանկար.....                  | 35 |
| 7. Վրաստան .....                   | 36 |
| 7.1. Ճարտարապետություն.....        | 36 |
| 7.2. Քանդակագործություն .....      | 37 |
| 7.3. Գեղանկարչություն .....        | 39 |
| Պարտադիր գրականության ցանկ .....   | 40 |
| Համառոտագրություններ .....         | 51 |

## **Նպատակը**

Դասընթացի նպատակն է ներկայացնել միջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստը 3-10-րդ դարերի ժամանակահատվածում՝ Պաղեստինի, Եգիպտոսի, Ասորիքի, Կապադովկիայի, ինչպես նաև Հայաստանի, Վրաստանի և Աբխազիայի տարածքում: Դասընթացի շրջանակներում ներկայացվելու ու վերլուծվելու են նշված տարածքների միջնադարյան եկեղեցական կառույցները, ինչպես նաև կերպարվեստի՝ քանդակի, որմնանկարի, խճանկարի ու նկարազարդ մատյանների մուշները: Ի մի են բերվելու արևելաքրիստոնեական արվեստի առանձնահատուկ գծերը, ցույց են տրվելու մշակութային ընդհանրությունները, ինչպես նաև տարբերություններն ու հատկապես տեղային (ազգային) գծերը:

## **Կրթական արդյունքները**

Դասընթացի ավարտին ուսանողը.

1. Կիմանա նշված տարածքների կարևոր հուշարձանները, դրանց ստեղծման պատմական նախադրյալները:
2. Կկարողանա կատարել ոճական և պատկերագրական վերլուծություն, կկարողանա տարբերել ճարտարապետական կառույցները ըստ վերջիններիս տիպերի և տեղական առանձնահատկությունների:
3. Կկարողանա ավելի լավ հասկանալ և ճիշտ գնահատել հայկական միջնադարյան արվեստը ընդհանուր արևելաքրիստոնեական համատեքստում:

*Քննությունների անցկացման ձևը և գնահատման չափանիշները:*

Նախատեսված 2 ընթացիկ քննություններից մեկն անցկացվում է ուսանողի գրավոր աշխատանքի, իսկ մյուսը՝ բանավոր պատասխանի հիման վրա, յուրաքանչյուրը՝ 4 միավոր առավելագույն արժեքով: Եզրափակիչ քննությունը բանավոր է՝ 10 միավոր առավելագույն արժեքով: Հարցատոմսը պարունակում է 2 հարց, յուրաքանչյուրը՝ 5 միավոր: Ուսանողի հանրագումարային գնահատման առավելագույն արժեքը 20 միավոր է (մասնակցությունը 2 միավոր, ընթացիկ քննությունները 8 միավոր, եզրափակիչ քննությունը՝ 10 միավոր):

## Ներածություն

Արևելաքրիստոնեական արվեստ հասկացությունը: Արևելաքրիստոնեական երկրները (Եգիպտոս, Եթովպիա, Ասորիք, Պաղեստին. Կապադովիա, Հայաստան, Աբխազիա, Վրաստան), դրանց աշխարհագրական դիրքն ու բնակեցվող ժողովուրդները: Քաղաքական, տնտեսական իրավիճակն ու մշակութային մթնոլորտը նոր հավատի՝ քրիստոնեության տարածման շրջանում:

Արևելյան Եկեղեցու կազմավորման և զարգացման առանձնահատկություններն ու նախադրյալները (395 թ. Հռոմեական կայսրության բաժանումը, 1054 թ. Տիեզերական Եկեղեցու բաժանումը): Արևելքը որպես քրիստոնեության օրրան: Վաղ քրիստոնեական համայնքները (Կոմադենյան համայնք): Հուդայականության, ինչպես նաև անտիկ և արևելյան պաշտամունքների ազդեցությունը քրիստոնեության ձևավորման վրա: Աշխարհընկալման և արվեստի սինկրետիկ բնույթը հելլենիստական մշակույթը վերապրած երկրներում:

Միջերկրածովյան երկրների մշակույթը քրիստոնեության տարածման և հաստատման շրջանում: Հելլենիստական մշակութային և գիտության խոշոր կենտրոնները տարածաշրջանում: Միջերկրածովյան մշակույթի «դասական» ժառանգությունը և դրա նշանակությունը քրիստոնեական արվեստի ձևավորման համար: Միջերկրածովյան մշակութային կենտրոնների ընդհանրությունները և տարբերությունները: Անտրոպոմորֆ կերպարները քրիստոնեական կրոնական պատկերացումների և կերպարվեստի համատեքստում: Անտիկ մոտիվների և կերպարների վերաիմաստավորումը:

Պաշտամունքային համակարգի փոփոխությունը, պոլիթեիզմից՝ մոնոթեիզմ և դրանց տարբերությունը: Փոփոխությունները աշխարհայացքի ու գեղագիտության մեջ: Նոր ուսմունքի առաջին քարոզիչները: Քրիստոնեության տարածման պատմական և ավետարանական ավանդույթները: Առաքյալների քարոզչական գործունեությունը տարբեր երկրներում: Վաղքրիստոնեական համայնքների կազմակերպման ու գործունեության առանձնահատկությունները: Դոմուս էկլեսիաները (Դուրա-Եվրոպոս), կատակոնքները (Հռոմ, Ալեքսանդրիա): Քրիստոնյա

միակյացներն ու վանականությունը: Նոր ուսմունքի բանավոր և գրավոր ավանդույթների ձևավորումը (Սեպտուագիմտա՝ Յոթանասնից թարգմանությունը, Եգիպտոս, 3-րդ դ.): Հին և Նոր Կտակարաններ: Պարականոն Ավետարանները:

Քրիստոնեական գաղափարախոսությունն ու փիլիսոփայությունը: Նոր հավատի առաջին մեկնիչները (Փիլոն Ալեքսանդրիացի, գնոստիկներ) ու տեսաբանները (Դիոնիսիոս Արեոպագացի, Պրոկոպիոս և այլն): Առաջին աստվածաբանական վեճերը և նոր հավատի հիմնական դրույթները: Սբ. Երրորդությունը և 325 թ. Նիկեայի հավատո հանգանակը: Արիոսականությունը: Քրիստոսի էության խնդիրը: Նեստորականությունը և Եփեսոսի 431 թ. Տիեզերաժողովը: 451 թ. 4-րդ Տիեզերաժողովը Քաղկեդոնում՝ միաբնակներն (մոնոֆիզիտներ) ու երկաբնակները (դիոֆիզիտներ): Արևելյան Եկեղեցու տրոհումը և միաբնակության պահպանումը Արևելքում (Եգիպտոս, Եթովպիա, Ասորիք, Հայաստան և Վրաստան): Հարցի աստվածաբանական և քաղաքական տեսանկյունները: Կեսարիան որպես Արևելյան Եկեղեցիների հոգևոր կենտրոն:

Քրիստոնեական արվեստի պարբերացումը (վաղ քրիստոնեական, վաղ և զարգացած միջնադար, ուշ միջնադար) և արևելաքրիստոնեական առանձին երկրների պարբերացման առանձնահատկությունները: Ամենավաղ մեզ հասած քրիստոնեական հուշարձանները: Ուշ անտիկ և հին արևելյան մշակույթների դերը քրիստոնեական արվեստի ձևավորման մեջ: Վաղ բյուզանդական արվեստը և վերջինիս ազդեցությունը արևելաքրիստոնեականի վրա: Ճարտարապետության ու կերպարվեստի մեջ անտիկ ավանդույթների վերաիմաստավորումն ու շարունակությունը: Սիմվոլիկ մտածելակերպի ձևավորումը միջնադարյան ու արևելաքրիստոնեական արվեստում: Քրիստոնեական խորհրդանշական համակարգի ձևավորումը: Պատկերագրության ձևավորումը և դրան շանակությունը քրիստոնեական արվեստի համար: Քրիստոնեական տաճարի հատակագծային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, հիմնական ճարտարապետական ձևերն ու արտաքին հարդարման սկզբունքները: Արևելաքրիստոնեական տաճարի ներքին հարդարման համակարգի ձևավորումը: Տաճարը որպես Տիեզերք:

Արաբական արշավանքները և արևելաքրիստոնեական երկրների

նվաճումը: Տարածքային և քաղաքական փոփոխությունները 7-րդ դարում: Կայսրության տարածքների կրճատումն ու արաբների գերիշխանության հաստատումը: Արաբական նվաճումները Անդրկովկասում: Քաղաքական և տնտեսական իրավիճակը Արևելքում և դրա անդրադարձը արվեստի վրա: Մշակութային դադար: Քրիստոնեական մշակույթի գոյատևումը իսլամական միջավայրում: Արևելաքրիստոնեական արվեստի վաղ փուլի ավարտը:

# 1. Պաղեստին

Պաղեստինը նոր հավատի տարծման շրջանում և նրա մաս կազմող տարածքները: Պաղեստինը որպես քրիստոնեության ձևավորման կարևոր օղակ: Առաջին հուդայա-քրիստոնեական համայնքները: Պաղեստինը որպես Քրիստոսի երկրային կյանքի պատմական վայր, քրիստոնեական սրբավայրերի ձևավորումը: Կոստանդիանոս կայսեր կառուցողական քաղաքականությունը և քրիստոնեական կարևորագույն սրբավայրերը: Կենսարար Խաչի հայտնաբերումը Հեղինեի կողմից (326-327 թթ.): Երուսաղեմը որպես կայսրության կրոնական կենտրոն: Ավետյաց Երկիրը որպես համայն քրիստոնյա աշխարհի ուխտագնացության վայր: Ուխտագնացության դարավոր ավանդույթները Ավետյաց Երկրում. ուխտագնացների նկարագրությունները որպես պատմական աղբյուր:

Վաղ քրիստոնեական շրջանի Երուսաղեմը. հին քաղաքը, Չիթենյաց և Սիոնի լեռները, Գեթսեմանին (Տիրամոր գերեզմանը): Պաղեստինի նշանավոր վայրերը՝ Բեթղեհեմ, Նազարեթ (Հովսեփի եկեղեցին), Բեթանիա. Կապերնաում (Պետրոս առաքյալի տունը) և այլն): Պաղեստինի հուշարձանների ուսումնասիրությունը և աստվածաշնչյան հնագիտությունը (Բազատտի, Կորբո, Պիչիրիլլո): Հայերի ներկայությունը Ավետյաց Երկրում: Ավետյաց Երկրի և Երուսաղեմի հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը: Հայկական վաղքրիստոնեական շրջանի արձանագրությունները:

## 1.1. Ճարտարապետություն

Պաղեստինի ամենավաղ քրիստոնեական կառույցները որպես սրբազան վայրերի հաստատման միջոց: Պաղեստինի և Հորդանանի ճարտարապետության երեք ուղղությունները՝ էգեյան, կոստանդնուպոլսյան, ասորական (արևելյան): Ավետյաց երկրում Կոստանդիանոս Մեծի կողմից կառուցած խոշոր բազիլիկները: Եվսեբիոս Կեսարացու «Կոստանդիանոսի կյանքը» աշխատությունը կայսերական մեծ համալիրների կառուցման մասին: **Երուսաղեմի Հարության տաճար-համալիրի** վաղա-

գույն հորինվածքը (335 թ.): Համալիրի բաղկացուցիչ մասերը (հնգանավ բազիլիկ, ռոտոնդա, ատրիում, Գողգոթայի ժայռը): Համալիրի «ոչ կանոնիկ» ուղղվածությունը և դրա պատճառները: Համալիրի ճարտարապետական առանձնահատկությունները: Հարության տաճարի վերակառուցումը Մոդեստոսի կողմից 7-րդ դ. սկզբին: Հարության Ռոտոնդան և դրա դերը համաքրիստոնեական ճարտարապետության համար: Հարության տաճարի հաջորդ վերակառուցումները և Տիրոջ Գերեզմանն այսօր: **Բեթղեհեմի Ծննդյան բազիլիկը** (339 թ.): Կոստանդինոսյան ժամանակաշրջանի հորինվածքը: Ծննդյան բազիլիկի վերակառուցումը Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում (6-րդ դար): Ծննդյան բազիլիկի եռախորան հորինվածքը և վերջինիս արձագանքը բյուզանդական և 7-րդ դարի հայկական ճարտարապետության մեջ: Սբ. Հեղինեի գործունեությունը և Կենարար Խաչի հայտնաբերումը: Սբ. Հարության համալիրի Սբ. Հեղինեի մատուռը (Սբ. Գրիգորի մատուռը): Կենարար Խաչի հայտնաբերման եկեղեցին (վերանվանված Սբ. Վարդանի կամ Հայոց նահատակների մատուռը): **Սիոնի բազիլիկը** Երուսաղեմի հարավային մասում: Սբ. Ստեփանոսի մասունքներ հայտնաբերումը Պաղեստինում: Երուսաղեմի **Սբ. Ստեփանոսի** եկեղեցին (437-460) և դրա ընդհանրությունները Կոստանդնուպոլսի Ստուդիոս (Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ) բազիլիկի հետ: **Գեռասայի** (Հորդանան) **Առաքյալների, մարգարեների և նահատակների** (465 թ.): Գեռասայի տաճարային համալիրը՝ բաղկացած **Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ** կենտրոնագմբեթ (531 թ.) և **Սբ. Գևորգին** (529/530 թթ.) ու **Սրբ. Կոզմասին և Դամիանին** (533 թ.) նվիրված բազիլիկ մատուռ-եկեղեցիներից: Հրեական աստարիների (1-2-րդ դարեր) դեկորատիվ հարադրանքը և դրանց ընդհանրությունները վաղքրիստոնեական տարբեր հուշարձանների զարդաների հետ:

## 1.2. Գեղանկարչություն և դեկորատիվ-կիրառական արվեստ

### 1.2.1. Խճանկար

Հատակի խճանկարները Պաղեստինում՝ անտիկ ավանդույթները և նորագույն միտումները: Հրեական սինագոգների և քրիստոնեական եկեղեցիների հատակի խճանկարները՝ ընդհանրությունները և տարբերությունները: Ընդհանուր մշակութային միջավայրի և արվեստանոցնե-

րի խնդիրը արևելքում: Գալիլեայի խճանկար համալիրները՝ **Ցիպորիա** (5-րդ դար), **Բեթ-Շենան և Բեթ-Ալֆա** (6-րդ դար), **Նիրիմ** (5-րդ դար): Կենդանակերպի նշաններով խճանկարները: Նեղոսյան տեսարաններով խճանկարները: Խճանկարային հորինվածքի հիմնական զարդատարրերը և դրանց խորհրդարանությունը: Հրեական կերպարվեստի ֆեմոններ: Պաղեստինի քրիստոնեական խճանկարները՝ **Մամշիթ** (4-րդ դար), **Մադաբայի** (աստվածաշնչյան Ներավ (Մաֆաա)), **Սբ. Առաքելոց, Ումմ ալ-Ռ-ազասի Սբ. Սարգսի, Ներո լեռան Մովսեսի** եկեղեցիների (Հորդանան), ինչպես նաև **Տաբխայի** (անտիկ Heptapegon) **Հացի բազմացման և Երկրային բարիքների** եկեղեցիները (6-րդ դար, Գալիլեա): Հորդանանի խճանկարների թեմատիկան: **Բեթղեհեմի Ճննդյան բազիլիկի** հատակի խճանկար դրվագները (4-րդ դ.) և պատի խճանկարի մնացորդները (12-րդ դարեր): **Մադաբայի** խճանկար-քարտեզը (6-րդ դար): Տեղագրական տարրերով այլ խճանկար հատակներ. **Գեռասայի Սբ. Հովհաննես** (531 թ.) և **Սրբ. Պողոս և Պետրոս** (540 թ.), **Ումմ էլ-Ռ-ազասի Սբ. Ստեփանոս** (8-րդ դարեր), **Քիրբաթ ալ-Մամրայի Սբ. Հովհաննես, Մեցնեի Հայտնության եկեղեցին** (7-8-րդ դարեր): Գեռասայի երեք եկեղեցիների (համալիրի) խճանկարային հատակները: Պատկերների շուրջ տարվող վաղմիջնադարյան բանավեճերը (Նիլոս, Օլիմպիոդորոս), ինչպես նաև Թեոդոսիոս II կայսեր սահմանափակումները սրբազան պատկերների վերաբերյալ (427 թ.):

### ***1.2.2. Պաղեստինյան տափաշներ***

**Մոնցայի և Բոքբիդյի աքբայությունների** հայտնի տափաշները. հավաքածուի ձևավորման պատմությունը: Պաղեստինյան տափաշների նշանակությունը, թվագրությունը, ինչպես նաև տարածման աշխարհագրությունը և ժամանակաշրջանը: Պաղեստինյան տափաշների ուսումնասիրությունը Ա. Գրաբարի կողմից: Տափաշների պատկերագրական առանձնահատկությունները և նշանակությունը վաղքրիստոնեական արվեստի համատեքստում: Պաղեստինյան տափաշների առավել հաճախ հանդիպող պատկերները: Հարության Տաճարի բազմաթիվ պատկերները և դրանց կարևորությունը քրիստոնեական համալիրի վերակառուցման համար:

## 2. Քրիստոնյա Եզիպտոս

Եզիպտոսը հարուստ մշակութային երկիր և քրիստոնեական մշակույթի ձևավորման կարևոր օղակ: Եզիպտոսի հին և հելլենիստական շրջանների արվեստը որպես ձևավորվող քրիստոնեական արվեստի հիմք: «Ղպտական արվեստ» տերմինը և նրա առաջացման ժամանակը: Եզիպտոսի քրիստոնեական արվեստի բնեռացումը երկու դարաշրջանների սահմանագծին. մի կողմից հելլենիստական քաղաքներն ու խոշոր մշակութային կենտրոնները, մյուս կողմից՝ երկրի կենտրոնական և խորքային (անապատային) մասում գտնվող հին եզիպտական բնակավայրերը, դրանց զուգահեռ զարգացումը և փոխազդեցությունը: Ալեքսանդրիան որպես Միջերկրածովյան տարածաշրջանի գիտության, մատենագիտության, փիլիսոփայության խոշորագույն կենտրոն: Հելլենիստական այլ կենտրոններ՝ Ֆայումի օազիս, Անտինոպոլիս, Հերակլեոպոլիս, Հերմոպոլիս, Անտինոյե, Ֆիլադելֆիա և այլն:

Եզիպտական հին կրոնների ազդեցությունը նոր ձևավորվող քրիստոնեության կրոնական պատկերացումների վրա (հետմահու հատուցումը, հարության գաղափարը): Մեմֆիսյան աստվածաբանական երկը և Սուրբ Գիորքը: Էխմաթոնի բարեփոխումները և միաստվածության գաղափարը: Քրիստոնեական տաճարի խորհրդաբանության առնչությունները Եզիպտական տաճարի հետ: Քրիստոնեական և որոշ հին Եզիպտական աստվածների նույնացումը (Օսիրիս՝ Քրիստոս, Իսիդա՝ Տիրամայր Ստնտու):

Մենաստանների առաջացումը Եզիպտոսի անապատներում: Ծգնավորականությունը որպես քրիստոնեական ծառայության տեսակ: Վանականության ավանդույթների ձևավորումը Եզիպտոսում և դրա տարածումը այլ քրիստոնեական երկրներում:

Ղպտական արվեստի գիտական ուսումնասիրությունը: Կահիրեի ղպտական արվեստի թանգարանը (16 հազար նմուշ): Հայերի ներկայությունը Եզիպտոսում մ. թ. 1-ին դարից սկսած և հայկական համայնքների ձևավորումը 7-8-րդ դդ.: Հայերի զբաղեցրած բարձր դիրքերը 10-12-րդ դդ.՝ Ֆաթիմյանների կառավարման ժամանակաշրջանում: Սպիտակ վանքի հայկական և ղպտական արձանագրություններով որմնանկար-

ները և Թեոդորոս նկարչի և գրչի ստորագրությունը: Մատթեոս Ուռհայեցին Եզրիպտոսում բնակվող հայերի մասին և հայկական եկեղեցական թեմի հիմնադրումը Կահիրեում:

## 2.1. Ղպտական ճարտարապետություն

Քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցները Եզրիպտոսում՝ հելլենիստական կենտրոններն ու անապատային մենաստանները: Ալեքսանդրիայի ծայրամասում կառուցված **Սբ. Մինասի (Մինայի) համալիրը**՝ բազիլիկ եկեղեցի, քառախորան վկայարան և ութանիստ (օկտագոն) մկրտարան (ավարտ. 490 թ.՝ կայսր Ջենոնի օրոք): Սբ. Մինասի համալիրը որպես խոշոր ուխտագնացության կենտրոն: Սբ. Մինասի ճարտարապետական համալիրի մայրաքաղաքային գծերը: **Սբ. Մարկոս առաքյալի բազիլիկը** (չի պահպանվել): **Էլ-Փելուսիոնի** (Ֆելուգիեի) բազիլիկը: Հելլենիստական կենտրոնների բազիլիկների տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Վերին և միջին Եզրիպտոսի այսպես կոչված ղպտական տիպի եկեղեցիները և դրանց հորինվածքային առանձնահատկությունները (Հերմոպոլիսի մայր տաճարը 430-440 թթ., Սպիտակ վանքի եկեղեցին): Խորքային Եզրիպտոսի ղպտական վանքերը (**Սպիտակ, Կարմիր, Բառիտի, Վադի Չագրայի, Վադի Նատրուն, Սբ. Մակարիոսի, Սբ. Անտոնիոսի և Սիրիական** վանքերը) և մենաստանները: Վանականության ակունքները՝ Պաքոմոս Մեծ (292-348), Շենուտե (333-451): Սպիտակ վանքի (Գեր-Էլ Աբյադ) հիմնադրումը վարդապետ Շենուտեի կողմից (մոտ 440 թ.): Վանքային համալիրի և եկեղեցու համադրումը Սպիտակ վանքի հորինվածքում: Վանքի հայերեն արձանագրությունները: Կարմիր վանքի (Գեր-Էլ Ալմիմ) հիմնադրումը 5-րդ դ.: Սպիտակ և Կարմիր վանքերի հորինվածքային ընդհանրություններն ու տարբերությունները: **Բառիտի վանքը** (հիմնադրումը 6-րդ դ., Հուստինիանոս կայսեր օրոք): Վանքի ճարտարապետությունը (եկեղեցիներ, մատուռներ), հարդարանքը (որմնանկար, քանդակ): Էլ-Բագավատի դամբարանադաշտը. կառուցվածքը, մատուռների ճարտարապետական տիպերը, հարդարանքը: **Մինայ լեռան Սբ. Կատարինեի վանքը**. վանքի պատմությունն ու նշանակալից վայրերը:

## **2.2. Ղպտական քանդակ**

Քարի մշակման ավանդույթները Եգիպտոսում: Օգտագործվող քարի տեսակները (մարմար, բազալտ, գրանիտ, ծիրանաքար, կրաքար): Ղպտական քանդակի ոճական առանձնահատկությունները՝ հունա-հռոմեական դասական և արևելյան ավանդույթները: Ղպտական քանդակային հուշարձանները (ճարտարապետական հարդարանք, ստելաներ, տապանաքարեր, սարկոֆագներ): Ղպտական մահարձանները և դրանց տարատեսակները (ստելաներ, էդիկուլաներ, օբելիսկներ, տապանաքարեր): Մահարձանների պատկերաքանդակները: Մահարձանների հունա-հռոմեական (Դիոնիսոս, Օրփեոս, Լեդա և այլն), հին եգիպտական (անխ, աչք, աստիճան) և Հին և Նոր Կտակարանային թեմատիկան (Քրիստոս, առաքյալներ, հրեշտակներ, Աբրահամ, Հովսեփ, Երեք մանկունք հնոցում և այլն): Քրիստոնեական խորհրդանիշները ղպտական քանդակում (խաչ, արմավաճյուղ, նավակ, խարիսխ և այլն): Անխի և խաչի պատկերների պատկերագրական և իմաստային նույնացումը: Ճարտարապետական հարդարանքի մասեր՝ բարավորներ, ճակատակալներ և դրանց առավել տարածված սյուժեները (Խաչի Համբարձումը, Քրիստոսի Համբարձումը, Դիոնիսոսյան տոնախմբություններ): Փայտի և փղոսկրի մշակման արվեստը միջնադարյան Եգիպտոսում և հուշարձանների հիմնական խումբը (եկեղեցու դռներ, սարկոֆագներ, գրքի կազմեր, մասնատուփեր):

## **2.3. Գեղանկարչություն և կիրառական արվեստ**

### **2.3.1. Ղպտական սրբապատկերներ**

Ֆայումյան դիմանկարների հայտնաբերումը 19-րդ դ. վերջին և դրանց գիտական ուսումնասիրությունը: Եգիպտոսում հայտնաբերված ուշ անտիկ դիմանկարները (Ֆայումի օազիս, Խավարայի դամբարանները): Ֆայումյան դիմանկարների գործառնության, գեղանկարչական և հորինվածքային առանձնահատկությունները և դրանց կապը վաղ սրբապատկերների հետ: Կերպարի պաշտամունքի անտիկ ավանդույթը և դրա վերաիմաստավորումը քրիստոնեական արվեստի համատեքս-

տում: Սրբազան կերպարի պաշտամունքը կամ սրբապատկերը: Ուշ ֆայումյան դիմանկարները և դպտական սրբապատկերները: Ղպտական՝ «ասկետիկ» ուղղության սրբապատկերները (Քրիստոս և Սբ. Մինաս, Մարկոս առաքյալ, Հայր Աբրահամ, Սբ. Թեոդորոս, Գաբրիել հրեշտակ, Սարգիս և Բաքոս): Վաղ սրբապատկերների տեխնիկան ու անտիկ ավանդույթների ժառանգությունը: Վաղ սրբապատկերների պատկերագրական և ոճական առանձնահատկությունները: Սրբապատկերը և նրա իմաստաբանությունը: Կերպարի «անառարկայացումը» և նոր արտահայտչականությունը: Սբ. Կատարիների վանքը և նրա սրբապատկերները:

### ***2.3.2. Ղպտական գործվածք***

Ղպտական գեղարվեստական գործվածքը և դրա տեղը միջնադարյան Եգիպտոսի արվեստում: Ղպտական գործվածքների հայտնաբերման ժամանակը և տեղագրությունը (Մաքքարա, Ֆայում, Ախմիմ, Անտիոյե): Ղպտական գործվածքների խոշոր հավաքածուները (Լուվր, Էրմիտաժ, Ղպտական թանգարան): Ղպտական գործվածքների պարբերացումը ըստ ոճի և թեմատիկայի: Կատարման տեխնիկան և ընդհանրությունները կարպետի և գորելենի հետ: Ղպտական գործվածքների պատկերագրական բազմազանությունը: Հունա-հռոմեական և հին Եգիպտական թեմատիկա: Ավետարանական և Աստվածաշնչյան պատկերներ (տե՛ս քանդակի բաժինը): Ղպտական գործվածքները որպես պահպանիչ թալիսման: Ղպտական գործվածքների իմաստաբանությունը ըստ Բայեի՝ վախճանաբանական (էսխատոլոգիական) և փրկչագործական (սոտերիոլոգիական) գործառույթը:

### ***2.3.3. Նկարագարող ձեռագրեր***

Եգիպտոսի դերը ձեռագիր մատյանների ձևավորման գործում և Հին Արևելքի ավանդույթները այդ բնագավառում: Անցումը պապիրուսից (փաթեթածև ձեռագիր, գալարակ)՝ ձեռագիր մատյանին (կողեքսին): Ալեքսանդրիայի և Պերգամոնի գրադարանների մրցակցությունը և կաշ-

վի մշակման նոր եղանակի հայտնաբերումը Պերգամոնում: Մատյանի տեսքը և կառուցվածքը: Քրիստոնեական Եզիպտոսի նկարագարող ձեռագրերի երկու ուղղությունները կամ ավանդույթները՝ Ալեքսանդրիայի դպրոցը և ամապատային վանքերը: Երկու ավանդույթների գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Վանական միջավայրում ստեղծված մանրանկարների «գրաֆիկական» ոճը: Ղպտական ձեռագրերի ամենավաղ կազմերը: Ղպտական ձեռագրերի հարուստ զարդարումը (զլխատառեր, լուսանցազարդեր): Ղպտական ձեռագրերի խաչային պատկերները: Կահիրեի, Լոնդոնի և Նյու-Յորքի թանգարանների ղպտական ձեռագրերը:

### **2.3.4. Որմնանկարներ**

Եզիպտոսի ամենահին որմնանկարների դրվագները Ալեքսանդրիայի 3-րդ դ. Կարմուզ գետնափորներում: **Էլ-Բազավատի** դամբարանադաշտի որմնանկարները որպես անցումային՝ ուշ անտիկ և վաղ քրիստոնեական շրջանի հուշարձան: Որմնանկարների թվագրությունը: Մատուռների կառուցվածքը և որմնանկարների բաշխումը: Ոճական և պատկերագրական առանձնահատկությունները: Երկու հայտնի մատուռները՝ «Ելքի» № 30 և «Խաղաղության» № 80: «Ելքի» մատուռի թեմատիկան և Աստվածաշնչյան պատմությունները: Որմնանկարների պատմողական սկզբունքը: «Խաղաղության» մատուռի թեմատիկան և որմնանկարների բաշխման սկզբունքը: Այլաբանություններ, Հին և Նոր Կտակարանային կերպարներ: Ավետման ամենավաղ պատկերագրությունը:

**Բաոիտի** վանքի որմնանկարները (5-6-րդ դ.): Նկարագարող մատուռների պատկերագրական թեմատիկան (եզիպտական Սբ. Հայրերը, Դավիթ մարգարեի կյանքի 12 դրվագները և այլն): Խորանի նկարագրողման համակարգի ձևավորումը համաձայն արևելյան պատկերագրական ավանդույթների: Քրիստոսի Համբարձման բազմաթիվ տեսարանները: Տիրամոր պատկերագրության տարատեսակները Բաոիտի որմնանկարներում: **Սաքքարայի** վանքի որմնանկարները (6-7-րդ դդ.): Ոճական առանձնահատկությունները (հարթային, գրաֆիկական): Սաքքարայի Տիրամայր ստնտուի պատկերը:

### 3. Ասորիք (Սիրիա)

Ասորիքի աշխարհագրական դիրքը և հարակից երկրները: Ասորիքի հելլենիստական մշակութային շերտը: Հելլենիստական քաղաքները՝ Անտիոք, Ապամեա, Լաոդիկեա, Տիգրիսի Սելևկիա և Որոնտեսի Սելևկիա, Դուրա-Եվրոպոս: Հռոմեական քաղաքները՝ Գեռասա, Փիլիպպոս: Փյունիկյան քաղաքները՝ Տյուրոս, Սիդոն, Բիբլոս (Գիբլոս): Արամեական քաղաքները՝ Պետրա, Բոսրա, Դամասկոս, Պալմիրա:

Օսրոենեն, որպես ամենավաղ քրիստոնեական պետություն-իշխանություն (207 թ.): Եդեսիայի Արգար թագավորը և Զրիստոսի անձեռակերտ պատկերը՝ Վարշամակը: **Եդեսիան**, որպես Ասորիքի խոշոր գիտական և կրթական կենտրոնը և **Եփրեմ Ասորու** (4-րդ դ.) գործունեությունը, ինչպես նաև Եդեսիան՝ Ոռհան որպես հայկական մշակույթի կենտրոն: **Անտիոքը** որպես հոգևոր, եկեղեցական և թեմական կենտրոն: Ասորիների դերը հելլենիստական արվեստի և մշակույթի տարածման գործում: Ասորիների քարգմանչական հարուստ ավանդույթները: Պարսկական մշակույթի ազդեցությունը: Հայերի ներկայությունը Անտիոքում (հայկական եպիսկոպոսությունը 10-րդ դ., Վասակ Պաիվադունին որպես Անտիոքի կառավարիչ (1060-1077)): Հայ-ասորական գրական և մշակութային կապերը:

#### 3.1. Ճարտարապետություն

Ասորական վաղքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետության դերը արևելաքրիստոնեական, այդ թվում հայկական ճարտարապետության ձևավորման համար: Ճարտարապետական դպրոցի ձևավորումը: Բազիլիկ եկեղեցիների խորհրդաբանությունը: **Դուրա-Եվրոպոսի** քրիստոնեական մատուռը (232 թ.): Կառուցվածքը և ներքին հարդարանքը: Ամենավաղ քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցները Ասորիքում, դրանց տարատեսակները: Ուղղանկյուն խորանով փոքր եկեղեցիները՝ **Դուրա-Եվրոպոս**, **Դար-Կիտա**, **Բակիրիա** 4-րդ դ., **Մարաթա** 392 թ.: Լատիտուդիալ կամ լայնակի նավերով բազիլիկները՝ **Շակկա** 3-րդ դ., **Կանավաթ**, **Ում-իջ-Ջեմիլի**, **Տաֆոկա** 4-րդ դ.: Հորինվածքային և կոնստ-

րուկտիվ առանձնահատկությունները: Միջազգետքի տարածքի նմանատիպ եկեղեցիները՝ **Սալա, Գեր-Մար Յաղուր, Էլ-Հաթրա** (կամ Էլ-Ադրա): Կեղծ Դիոնիսիոս Արիոպագացու տեսությունը Աստվածային խավարի մասին:

Ասորական խոշոր բազիլիկները և դրանց տեսակները (5-7-րդ դդ.): Հիմնական բաղկացուցիչ մասերը՝ նարտեքս, ավանդատներ, աշտարակներ: Սյունաշար և մույթային կառուցվածքով բազիլիկալ եկեղեցիներ: Հորինվածքային և կոնստրուկտիվ նմանություններն ու տարբերությունները: Սյունաշար բազիլիկների անտիկ գծերը և այդ տիպի առավել հայտնի օրինակները (**Էլ-Բարախ, Բրադ, Ապամես, Տուրմանին, Մարաթա** 5-6-րդ դդ.): Մույթերով բաժանված բազիլիկների ընդհանուր բնութագիրը և առավել հայտնի օրինակները (**Կալբ-Լուզե, Էլ-Անդերինե, Ռուվեհա, Ռուսաֆա, Կերասին** 5-6-րդ դդ.): **Տուրմանինի** (6-րդ դ.) և **Կալբ-Լուզեի** (6-րդ դ.) բազիլիկների համեմատությունը: **Ռուսաֆայի** (Սերգիուպոլիս) համալիրը ( 569-586 թթ.): Ասորական բազիլիկների արտաքին հարդարման սկզբունքները: Ասորական և վաղ հայկական եկեղեցիների (Երերույք) ճարտարապետական և դեկորատիվ հարդարման ընդհանրությունները:

Կենտրոնախույս միտումները արևելաքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ: Սիմվոլիկ և գաղափարական փոփոխությունները և տաճարաշինության տեսական հարցերը (Եվսեբիոս Պամփյուլոս, Թեոփիլոս, Բարսեղ Մեծ (Կեսարացի), Մաքսիմիոս Խոստովանող, Կոզմաս Հնդկանավորը (Ինդիկոպլավտես): Տաճարը որպես Տիեզերք: Ասորական հիմքը մվիրված Եդեսիայի տաճարին (6-րդ.): Պաշտամունքային կառուցողական և հորինվածքային փոփոխությունները պայմանավորված գմբեթի առկայությամբ: Ժամանակի ընկալումը բազիլիկ և գմբեթավոր եկեղեցում: Մատուռների կամ վկայարանների նշանակությունը կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների ճարտարապետական ձևավորման համար: Գմբեթի կառուցման տեխնիկական դժվարությունները ասորական ճարտարապետության մեջ: Ասորիքի «գմբեթավոր» բազիլիկները (**Բոսրայի № 1, Էլ-Բարախի**): Ասորական խաչածն-գմբեթավոր դամբարան-եկեղեցիները (**Էլ-Անդերինե, Ռուսաֆա 553 թ.**): **Քալաթ-Սիմանի համալիրը**, նրա բաղկացուցիչ մասերը, կառուցման փուլերը (476-

490 թթ.): Քալաթ-Սիմանի համալիրի հարդարանքը: Սիմոն Սյունակյացի վարքն ու պաշտամունքը արևելքում: Սյունակյացությունը որպես ճգնաժողովրդյան տեսակ: **Քասր-իբն-Վարդանի** կամ **Սբ. Վարդանի** եկեղեցին (6-րդ դ. երկրորդ կես): Մայրաքաղաքային ճարտարապետության արձագանքները Ասորիքում՝ Քասր-իբն-Վարդան և Սբ. Իռենե: Քասր-իբն-Վարդանի հորինվածքային և շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունները (opus mixtum): **Սբ. Մարիամի համալիրը** Եփեսոսում:

Կոստանդիանոս կայսեր հրամանով կառուցած **Մեծ Տաճարը** Անտիոքում (ավարտ. 341 թ.): Կենտրոնագմբեթ՝ ներքինից կլոր կամ բազմանիստ տաճարները՝ **Քոսրայի** (512-513 թթ.) և **Էզրայի** (510-515 թթ.) եկեղեցիները: Հորինվածքային առանձնահատկությունները: Անտիկ տարրերն ու կապը մայրաքաղաքային ճարտարապետության հետ (Սրբ. Սարգիս և Բաբոս): **Ապամեայի տաճարը** (6-րդ դ.): Հորինվածքը և կապը արևելաքրիստոնեական քառախորան եկեղեցիների հետ:

Ասորական պաշտամունքային կառույցների տոպոգրաֆիկ բաժանումը և ձևավորված որոշակի ավանդույթները (հարավային, կենտրոնական, արևելյան, հյուսիսային): Շինարարական տեխնիկան, չոր շարվածքը որպես անտիկ ժառանգություն և դրա հետ կապված կոնստրուկտիվ հնարավորությունները և սահմանափակումները: Ասորական տաճարների արտաքին և ներքին դեկորատիվ հարդարանքը:

### **3.2 Գեղանկարչություն**

#### **3.2.1. Խճանկար**

Ասորիքի խճանկարը և դրա ուսումնասիրությունը: Խճանկարի ակունքները և աշխարհագրությունը: Վաղ միջնադարյան խճանկարի պարբերացումը: Ոճական փոփոխությունները 3-4-րդ դդ. խճանկարներում: Թեոդոսիոս I կայսեր հրովարտակը (381 թ.) և անցումը երկրաչափական կամ վերացական (աբստրակտ) պատկերների: Հատակի խճանկարների պատկերագրական համակարգը 5-7-րդ դդ.: Հատակի խճանկարում «աշխարհի» կամ Դրախտի պատկերը: Հատակի խճանկար «գորգի» խորհրդաբանությունը: Կենդանակերպ (զոոմորֆ) խճա-

նկարային հորինվածքներ: Անտիոքի և Ապամեայի խճանկարները: Լիբանանի (Փյունիկիայի) տարածքում գտնվող 5-6-րդ դդ. խճանկարները (**Խալդ** (6-րդ դ), **Բեթ-Մարի** (6-7-րդ դդ.), **Բեթ-Շան** (567 թ.), **Չախսանի** (524-541 թթ.)): Անտիոքը որպես խճանկարի գեղարվեստական կենտրոն: Երուսաղեմի **Օմարի** (691—692 թթ.) և Դամասկոսի **Օմայանների մզկիթի** (705—711 թթ.) խճանկարները ստեղծված ասորի վարպետների կողմից: Օմայանների խճանկարների պատկերազրական և խորհրդաբանական ընդհանրությունները վաղքրիստոնեական մոտիվների հետ: Օմայանների խճանկարների ուշ անտիկ և վաղ բյուզանդական ավանդույթները:

### ***3.2.2. Որմնանկար***

Դուրա-Եվրոպոս՝ ասորական անապատի Պոմպեյքը: Դուրա-Եվրոպոսի պեղումները 1931-1932 թ. և Մ. Ի. Ռոստովցևի հետազոտությունները: **Քրիստոնեական մատուռի** որմնանկարները (232 թ.). ամենավաղ Հին և Նոր Կտակարանային պատկերներ: **Սինագոգի** որմնանկարները. աստվածաշնչյան տեսարաններ (244-245 թթ., նկարազարդ. 245-256 թթ.): Պատմողական սկզբունքը և սրբազան (հիերատիկ) պատկերները (Մովսեսի պատմությունը, Դավիթ թագավորի օծումը, Սողոմոնը, Եզեկիելը, Նոյը և այլն): Անտիկ և պարթևական գեղարվեստական ավանդույթները սինագոգի որմնանկարներում, ճակատային պատկերման խնդիրը: Պատկերների բաշխման սկզբունքը: Նկարազարդ Աստվածաշնչի պատկերաշարի հնարավոր ազդեցությունը Դուրա-Եվրոպոսի նկարազարդման համակարգի վրա (ըստ Կ. Վայցմանի): Դամասկոսի թանգարանի և Յեյի համալսարանում գտնվող Դուրա-Եվրոպոսի սինագոգի որմնանկարների կրկնօրինակները:

### ***3.2.3. Նկարազարդ ձեռագրեր***

Ասորական ձեռագիր մատյանները և ասորական բարձրագույն դպրոցները: Ասորական ձեռագրերի նկարազարդման համակարգը արևելաքրիստոնեական արվեստի համատեքստում: Ասորական վաղ

ձեռագրերը՝ **Ռաբուլայի Ավետարանը** (586 թ.): Չեռագրի ստեղծման ու պահպանման վայրը, ուսումնասիրությունը: Ռաբուլայի ավետարանի նկարագարողման համակարգը: Ավետարանի խորանները և դրանց նկարագարողման առանձնահատկությունները. լուսանցապատկերները և դրանց թեմատիկան: Ռաբուլայի ավետարանի առանձին էջով տրված հորինվածքները: «Համբարձման» տեսարան. գեղանկարչական ավանդույթը և պատկերագրությունը: Ռաբուլայի Ավետարանի մանրանկարների ընդհանրությունները հայկական և արևելաքրիստոնեական ձեռագրերի հետ: Ռաբուլայի Ավետարանի կարևորությունը քրիստոնեական արվեստի համար:

Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող **№ 33 ձեռագիրը** (6-7-րդ դդ.) և **№ 341 Աստվածաշունչը** (7-8-րդ դդ.): № 341 ձեռագրի պատկերների թեմատիկան ու ոճը: Ասորական մանրանկարի պատառիկները Սանկտ-Պետերբուրգի գրադարանում:

## 4. Կապադովկիա

Կապադովկիայի աշխարհագրական դիրքը և հարևան երկրները: Կապադովկիայի էթնիկական կազմն անտիկ ժամանակներից սկսած (իրանական ցեղեր, հույներ, հայեր և այլ ազգային խմբավորումներ): Կապադովկիան որպես քաղաքակրթությունների խաչմերուկ: Կապադովկիայի հելլենիզացումը Ալ. Մակեդոնացու արշավանքներից հետո: Կապադովկիան հռոմեական պրովինցիա մ. թ. 17 թ. Պոնտոսի և Փոքր Հայքի հետ միասին: Հայերի ներկայությունը այս տարածքում և քաղաքական ու մշակութային կապերը Հայաստանի հետ: Հայկական իշխանական տների տեղափոխումը Կապադովկիա (Արծրունիներ, Բագրատունիներ): Հայկական ամրոցները և վանքերը Կապադովկիայում 11-րդ դարի կեսից հետո: Կապադովկիայի քաղաքները՝ Կոմանա, Կեսարիա և այլն: Բրիտանացիների տարածումը Կապադովկիայում, ինչպես նաև Կապադովկիայի դերը տարածաշրջանում քրիստոնեության տարածման գործընթացում: Կապադովկիան եկեղեցական հայրերը և հայրաբանական գրականությունը (Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի, Գրիգոր Նազիանզացի):

### 4.1. Ճարտարապետություն

Փոքր Ասիայի վաղ միջնադարյան ճարտարապետությունը որպես քրիստոնեական տաճարաշինության կարևոր օղակ: Կապադովկիայի ճարտարապետական ավանդույթների բազմազանությունը, Էգեյան և ասորական ավանդույթներ (ծովափնյա տարածքների հեծանային բազիլիկները, լեռնային շրջանների փոքր թաղածածկ բազիլիկները, սրահատիկ եկեղեցիներ, խաչածև և ութանիստ եկեղեցիներ): **Բինբիթլիկ-սեի համալիրը** կամ այսպես կոչված 100 և 1 եկեղեցիները (5-6-րդ դ. առաջին կես )): Կապադովկիայի հարավային շրջանների եկեղեցիները (**Հին (Էսկի) Անդալալ**): Կենտրոնական և արևելյան շրջանների խաչածև եկեղեցիները (**Բուզուկ, Սիվրիհիսար, Խանքյոյ, Կզըքիլիսե** (Կարմիր եկեղեցի) մոտ 600 թ.): Կենտրոնագմբեթ, բազմանիստ հատակազծով եկեղեցիներ՝ **Գրիգոր Նյուսացու ութանիստ** (օկտագոն), **Հիերո-**

**պոլիսի, Սեբաստիայի (Սվասի) և Բարաթայի ութանիստ եկեղեցիները,** ինչպես նաև **Քինքիքիլիսեի** եկեղեցիների խումբը): **Մերիամլիկի Սբ. Թեկղեի** սրբավայրը և ճարտարապետական համալիրը (470 թ.): Արևմտյան ճարտարապետական տարրերը և **Սագալասի բազիլիկը** (6-րդ դ.): **Ալահանի վանքը** կամ **Խոջա կալեսի** (5-րդ դ. երկրորդ կես): Գմբեթավոր բազիլիկ տիպը և դրա հետ կապված կառուցողական դժվարությունները: Եփեսոսի **Սբ. Հովհաննես և Սբ. Մարիամի տաճարները.** կառուցման և վերակառուցման ժամանակը և կապը մայրաքաղաքային ճարտարապետության հետ: Կապադովկյան եկեղեցիների ասկետիկ բնույթը: Պայտաճն կամարը կամ կամարաշարը որպես կապադովկյան ճարտարապետության բնորոշ տարր: Կապադովկիայի եկեղեցիների շինարարական տեխնիկան, «միդիս» շարվածքը և ընդհանրությունները հայկական շինարվեստի հետ: Բազմագույն (պոլիխրոմ) շարվածքի ավանդույթները Կապադովկիայում և հարևան Հայաստանում: Հայաստան Կապադովկիա ճարտարապետական սերտ առնչությունները վաղ միջնադարում:

#### **4.2. Քանդակագործություն**

Կապադովկիայի ժայռափոր համալիրները տուֆի և կրաքարի շերտերում: Ժայռափոր և գետնափոր քաղաքները՝ **Կայմալսը, Գերինքոյու, Օզկանակ, Աջըգյոլ, Մագա:** Ժայռափոր վանքային համալիրները՝ **Գյորեմեի, Աջըկսարայի, Բալիսիրմայի, Գերբենտի, Գյուլլուդերեի և Իխլարայի հովիտներ:** Կապադովկիայի եկեղեցիների արտաքին հարդարանքը. գուգահեռներ արևելյան քարակերտ և բյուզանդական աղյուսաշեն եկեղեցիների հետ: **Ալահանի վանքի Քյոքերքիլիսեի** մուտքի հարդարանքը և որմնաքանդակները (5-րդ դ.): Պատկերագրությունը և գեղարվեստական ոճը: Ընդհանրությունները հայկական 6-7-րդ դդ. քանդակների հետ: Ժայռափոր եկեղեցիների քանդակային հարդարանքը. քրիստոնեական խորհրդանշական պատկերները **Հին Անդավալում, Ավանոսում, Արգիում** 5-6-րդ դդ. (արմավենի, դափնեպսակ, խաչ շրջանակի մեջ և խաչ աստիճանավոր պատվանդանի վրա, բուսական և երկրաչափական տարրեր): Շրջանակի մեջ առնված խաչային հորինվածքները և դրանց տարատեսակները Կապադովկիայում (5-6-րդ դդ.):

#### 4.3. Մոնումենտալ գեղանկարչություն

Ժայռափոր վանքերի ակտիվացումը և դերը արաբական հարձակումների և դրանց հաջորդող պատկերամարտության շրջանում: Ամենավաղ ժայռափոր եկեղեցիները և վերջիններիս կառուցման ժամանակը: Նախապատկերամարտության շրջան՝ 6-7-րդ դդ. **Չավուշինի Սբ. Հովհաննես, Հրեշտակապետաց վանքի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցիները**, պատկերամարտության շրջան՝ 8-9-րդ դդ. **Զելվեի Սբ. Բարսեղ, Կզըլչուխուր, Հովակիմի և Աննայի մատուռը**: Ժայռափոր եկեղեցիների ներքին կառուցվածքը: Ժայռափոր եկեղեցիների հարդարման սկզբունքները և պատկերագրական ծրագիրը: Որմնանկարների գեղարվեստական առանձնահատկությունները: **Թորալիի (Տոկալիի) առաջին եկեղեցու** որմնանկարները: Գյորեմեի ժայռափոր վանքային համալիրների հետագա զարգացումը: Փոկասների իշխանական տան ներկայությունը Կապադովկիայում: Փոկասների դիրքը բյուզանդական արքունիքում և հայկական ծագումը:

## 5. Հայաստան

Հայաստանի միջնադարյան արվեստը և նրա դերը տարածաշրջանում: Քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում (Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներ, Գրիգոր Լուսավորիչ, Սբ. Կոյսեր): Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման և հաստատման երկու վարկածը ըստ աղբյուրների (Խորենացի, Ագաթանգեղոս): Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման թվականը: Հայաստանը քրիստոնեության նախաշեմին՝ հելլենիստական և հռոմեական շրջանները: Հայկական Եկեղեցու հաստատումը և նրա թեմերը տարածաշրջանում: Քրիստոնեական մշակույթի ներթափանցումը Հայաստան. հունաբան դպրոցը և թարգմանական գրականությունը: Հայ-պարսկական առնչությունները և դրանց դրսևորումը քրիստոնեական շրջանում: Հայաստանի մշակութային շփումները Ասորիքի և արևելյան Փոքր Ասիայի հետ և դրանց նշանակությունը քրիստոնեական արվեստի ձևավորման գործընթացում:

Հայ-բյուզանդական առնչությունները: Հայաստանի քաղաքական և մշակութային իրավիճակը մեծ գերտիրությունների ներքո: Հայաստանի ամենավաղ քրիստոնեական հուշարձանները՝ **Էջմիածնի Մայր տաճարի կրակարանը, Զաքարի բերդի համայնական եկեղեցին** (4-րդ դ.), **Վանքասարի համալիրը** (եկեղեցի, նախասրահ, տապանաբակ) (5-7-րդ դդ., Արցախ), **Երեբունյքի և Անիի ժայռափոր քարանձավները**:

### 5.1. Ճարտարապետություն

Հայաստանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության տեղը և դերը արևելաքրիստոնեական մշակույթի համատեքստում: Հարցի գիտական տեսանկյունները: Անտիկ տարրերը հայկական վաղքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ: Վաղքրիստոնեական դամբարանները՝ **Աղծք (Աղց)** (364 թ.), **Սբ. Վարդան, Ամարաս, Կարենիս**: Դամբարանների հորինվածքային առանձնահատկությունները (գետնափոր, կիսագետնափոր) և կառուցման ժամանակաշրջանը: Վաղ միջնադարյան այլ մեմորիալ բնույթի կառույցներն ու դրանց ճարտարապետական ձևավորումը (**Օձուն, Աղիտու (Աղուդի): Բարեկամավանի** (Բարձ-

րյալ խաչ) դամբարանը՝ ճարտարապետական հորինվածքը և թվագրության խնդիրը: Հայկական վաղ եկեղեցական կառույցների տիպաբանական և գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Հայկական վաղմիջնադարյան ճարտարապետության երկու գլխավոր շրջանները՝ 4-6-րդ դարի վերջին քառորդ և 6-րդ դարի վերջը – 7-րդ դար:

Հայկական բազիլիկալ եկեղեցիների տարատեսակները (միանավ, եռանավ, ինչպես նաև բաց սյունասրահով): 5-6-րդ դդ. միանավ բազիլիկներ՝ **Գառնիի, Լեռնակերտի, Եղվարդի, Ջառջառիսի, Կառնուտի** և այլն: 5-6-րդ դդ. եռանավ բազիլիկներ՝ **Քասախի, Ծիծեռնավանքի, Աշտարակի Ծիրանավոր, Եղվարդի, Կողբի, Աղծքի** և այլն: **Երերույքի բազիլիկը**՝ հորինվածքային առանձնահատկությունները և արտաքին ազդեցության խնդիրը: Ընդհանրություններ ասորական բազիլիկալ կառույցների հետ: **Տեկոթի Սբ. Սարգիսը** (480-ական թթ.) և քառամույթ խաչածն-գմբեթավոր եկեղեցիներն ու գմբեթավոր բազիլիկները՝ **Սբ. Գայանեն** (630 թ.), **Քազավանի Մայր տաճարը** (631-639 թթ.), **Մրենի** (639-640 թթ.), **Օձունի** (7-րդ դ. առաջին կես): Հայկական կենտրոնագմբեթ եկեղեցիները (սկսած 6-րդ դ. վերջից): Կենտրոնագմբեթ հորինվածքի զարգացումը Հայաստանում՝ տեղական ավանդույթները և արտաքին ազդեցությունները: Էջմիածնի Մայր տաճարի հորինվածքը, վերակառուցումները և հորինվածքի զարգացումը: Մայր տաճարի նշանակությունը հայկական ճարտարապետության պատմության համար (**Քազարանի Սբ. Թեոդորոս** 624-631 թթ., **Մաստարայի Սբ. Հովհաննես** 620-ական թթ.): **Չվարթնոցի տաճարը** (641-661 թթ.). հորինվածքը, կառուցվածքային առանձնահատկությունները և վերակառուցումները (ըստ՝ Թ. Թորամանյանի ու Ս. Մնացականյանի): **Չվարթնոցի տաճարը** և Երուսաղեմի Հարության Ռոտոնդան: Չվարթնոցի նշանակությունը հայ ճարտարապետության հետագա զարգացման համար և զվարթնոցատիպ տաճարները (**Քանակի և Լեթիթի** տաճարները): Հայկական ճարտարապետության «սինթետիկ» բնույթը, տեղական, արևելյան և բյուզանդական ավանդույթների խնդիրը: Բյուզանդական մշակութային ուղղվածությունը Ներսես Շինարարի օրոք և վերջինիս շինարարական գործունեությունը: Հայկական եռախորան խաչածն-գմբեթավոր եկեղեցիները և հորինվածքային առնչությունները **Քերդեհեմի Ծննդյան տաճարի** հետ

**(Գվինի Մայր տաճար** (վերական. 7-րդ դ. 40-ական թ.), **Թալինի Կաթողիկե** ( 670-680-ական թթ.), **Իշխանի տաճարը Տայքում** (7-րդ դ. 50-ական թթ.)): Իշխանի տաճարի նախնական հորինվածքի հետ առնչվող հարցերը և տեսակետները: **Արուճի եկեղեցին** (669 թ.): Արուճի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, կարկասային սկզբունքը և առնչությունները ուշ հռոմեական ճարտարապետության հետ: Գմբեթավոր դահլիճների ձևավորումը (**Պտղնի, Չովունի, Դդմաշեն** 7-րդ դ. երկրորդ կես): Չովունի և Դդմաշեն եկեղեցիների թվագրման տարբեր տեսանկյունները (Չովունին 5-6-րդ դդ. ըստ Ա. Սահինյանի կամ 7-րդ դ. երկրորդ կես՝ ըստ Ա. Ղազարյանի և Ֆ. Գոնդոլֆոյի, Դդմաշենը 7-րդ դար՝ ըստ Մ. Հասրաթյան կամ 9-10-րդ դդ.՝ ըստ Ա. Ղազարյան): Պաղեստինյան սրբավայրերի Հայաստան «տեղափոխման» Ներսես Շինարարի ծրագիրը:

Անկյունային խորշերով քառախորան տիպի եկեղեցիները Անդրկովկասում: Հռիփսիմեի տաճարը (618 թ.) և հռիփսիմեսատիպ եկեղեցիները Հայաստանում (**Ավան 591-602, Թարգմանչաց, Արամուսի Սբ. Նշան, Սիսիանի Սբ. Հովհաննես (Սիսավան), Գառնահովտի Սբ. Գևորգ, Արծվաբերի Սբ. Աստվածածին**՝ բոլորը 7-րդ դ.): Հորինվածքային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Ավանի տաճարի անտիկ գծերը: «Ազգային» ճարտարապետական դպրոցի «գիտական» հիմնավորումները (Գ. Չուբինաշվիլի): Հայ-վրացական ճարտարապետական ընդհանրությունները **Ջվարի և Աթենի** եկեղեցիների օրինակով: Աթենիի հայալեզու շինարարական արձանագրությունը (Թոդոսակ):

6-7-րդ դդ. Կենտրոնագմբեթ, խաչաձև փոքր եկեղեցիներ՝ **Ողջաբերդի, Արթիկի, Արզ(ծ)նիի, Թալինի Սբ. Քրիստոփոր, Լմբատավանքի Սբ. Ստեփանոս, Աշտարակի Կարմրավոր, Կոշի Սբ. Ստեփանոս** և այլն: Հորինվածքային առանձնահատկությունները և կապը վաղքրիստոնեական ճարտարապետության հետ: Բազմախորան եկեղեցիները Հայաստանում: **Եղվարդի Չորավար** (Գրիգոր Մամիկոնյանի պատվերով) ութանիստ եկեղեցին և նրա կապը վաղ քրիստոնեական ճարտարապետական ավանդույթների հետ: **Իրինդի** (ութխորան) և **Արագածի** (վեցխորան) **եկեղեցիները** (Թալինի շրջան, 7-րդ դ.): 7-րդ դ. ճարտարապետության նշանակությունը հայկական միջնադարյան տաճարաշինության հետագա գործընթացի համար:

## 5.2. Քանդակագործություն

Հայկական միջնադարյան քանդակագործության ուսումնասիրությունը (Ն. Մառ, Հ. Օրբելի, Թ. Թորամանյան, Բ. Առաքելյան, Ս. Մնացականյան, Լ. Ագարյան): Քանդակի տեսակները վաղ միջնադարյան Հայաստանում: Եկեղեցիների և այլ հուշարձանների արտաքին հարդարման դեկորատիվ տարրերը (երկրաչափական, բուսական, կենդանական պատկերներ): Խաչային հորինվածքների վաղ պատկերագրությունն ու գաղափարաբանությունը: **Աղծքի (Աղցի) դամբարանի** քրիստոնեական և նախաքրիստոնեական պատկերները: Աղցի պատկերաքանդակների թվագրության հարցը վաղ քանդակային արվեստի ուսումնասիրության լույսի ներքո (Ս. Տեր-Ներսեսյան): **Ամարասի և Ջովունու (Ճառայիշեն) Սբ. Վարդանի** հարդարման տարրերը: **Աղիտուի** հորինվածքային առանձնահատկություններն ու հարդարանքը: Համեմատությունը վաղ ասորական դամբարանների հետ: **Բարեկամավանի** դամբարանի հորինվածքային առանձնահատկությունը և բացառիկությունը: Բարեկամավանի դամբարանի պատկերա- և զարդաքանդակ քիվը և պատկերների գեղարվեստական ավանդույթի ակունքները: Բարեկամավանում պատկերված կենդանիների տեսակները (ըստ մեկնաբանությունների): Կենդանիների պատկերները քրիստոնեական խորհրդանիշների համակարգում (խոյ, ցուլ, արջ): Հայկական եկեղեցիների արտաքին հարդարման սկզբունքները (բարավորներ, քիվեր, պատուհանի շրջակալներ, ճակատի հարդարման տարրեր): Արտաքին հարդարման համակարգի համաքրիստոնեական և տեղական ավանդույթները: Հայկական վաղ միջնադարյան ճարտարապետության զարդաձևերը (շրջանակի մեջ խաչեր, վարդյակներ, արմավաճյուղեր, շուշանածաղիկներ, խաղողի որթ, նուռ, ականթատերևներ) և դրանց համակարգումն ու պարբերացումը ըստ Ն. Տոկարսկու: Քանդակների հնագույն խումբը: **Էջմիածնի Մայր տաճարի** երկու քանդակային սալաքարերը (5-րդ դ.), **Տեկորի Սբ. Սարգիս** եկեղեցու (5-րդ դ. 80-ական թթ.) հարդարանքը (չի պահպանվել): **Երերույքի** և **Քասաղ(խ)ի** բազիլիկների (5-րդ դ. երկրորդ կես) արտաքին հարդարանքը: Քանդակազարդ դրվագներ **Գվինից** (5-7-րդ դդ.), դրանց թվագրման խնդիրները: **Կողքի** բնակավայրը և դրա հնա-

գույն քանդակային հուշարձանները: Կողքի բարավորի թվագրման խնդիրը (5-6 և 7-րդ դդ) և պատկերագրությունը:

Հայկական քառակող կոթողներ, հուշասյուներ և թևավոր խաչեր (5-7-րդ դդ.): Հուշարձանների հորինվածքային առանձնահատկությունները և հարդարման սկզբունքները (**Օշականի, Ուտիակունքի, Ջրվեժի, Հովհաննավանքի** և այլ հուշասյուներ, **Գվինի, Կողքի, Հովհաննավանքի** թևավոր խաչեր): Հուշասյուների և կոթողների թվագրության խնդիրը: Կոթողների ծագումնաբանության հարցը: Կոթողային հուշարձանների ավանդույթը Հայաստանում՝ հին շրջանից մինչև միջնադար (Ս. Բարխուդարյան): Հայկական քառակող կոթողների ընդհանրություններն ու տարբերությունները դպտական, ասորական և իռլանդական մմանատիպ հուշարձանների համեմատ: Քառակող կոթողների տարածման սահմանները պատմական Հայաստանում: Քառակող կոթողների Գուգարքի և Շիրակի խմբերը: Շիրակի հայտնի կոթողները՝ **Գառնահովիտ, Թալին, Ագարակ, Հառիճ, Դարբանդ, Մուղնի, Քասախ (Ապարան), Ավան, Ջրամբար, Երեբունյք** և այլն: Շիրակի կոթողների պատկերաշարը: Գուգարքի հայտնի կոթողները՝ **Օձուն, Արդվի, Կողես, Դսեղ, Աքորի, Բրդաձոր, Խոժոռնի, Կողբ** և այլն: Գուգարքի կոթողների պատկերաքանդակները: **Օձունի կոթողները**: Հուշարձանի առանձնահատկությունները: Օձունի կոթողների պատկերագրական ծրագիրը և պատկերաշարի տարբեր մեկնաբանումները (Բ. Առաքելյան, Լ. Ագարյան, Ջ. Հակոբյան): Օձունի «կենդանագլուխ» պատկերը և մմանատիպ պատկերները Թալինի կոթողների վրա: Օձունի կոթողների գործառության խնդիրը: Օձունի կոթողների հարդարման դեկորատիվ զարդատարրերը, դրանց խորհրդաբանությունը և ընդհանրությունը վաղքրիստոնեական հատակի խճանկարների զարդատարրերի հետ: **Բրդաձորի մեծ և փոքր** կոթողների պատկերաշարը: Օձունի և Բրդաձորի փոքր կոթողների պատկերաշարի ընդհանրությունները (Լ. Ագարյան) և տարբերությունները: Գուգարանի քանդակագործական դպրոցի խնդիրը (Ն. Թիերի): **Գովեղի քարե սկավառակը** (6-7-րդ դդ.), դրա նշանակությունը, պատկերագրությունը և հորինվածքը: Նմանատիպ քարե սկավառակ Արցախից:

7-րդ դարի հայկական եկեղեցիների արտաքին հարդարանքը: **Էջ-**

**միածնի Մայր տաճարի** քմբուկի քանդակները և դրանց կատարման ժամանակը համաձայն նոր ուսումնասիրությունների (Ա. Ղազարյան): Քանդակների թվագրությունը և պատկերագրությունը: Առաքյալների ամենավաղ պատկերները Էջմիածնի օրինակով: Դիցաբանական կենդանու պատկերը որմնասյան խոյակին և նման կերպարների խորհրդաբանությունը քրիստոնեական արվեստի համատեքստում: Պարսկական պատկերագրության ազդեցությունը: **Օձունի եկեղեցու** (7-րդ դ. առաջին կես) մուտքերի և ճակատների քանդակները: Օձունի քանդակների ոճական ընդհանրությունը Ջվարիի պատկերաբանականների հետ (Բ. Առաքելյան): **Մրենի եկեղեցու** (639-640 թթ.) մուտքերի հարդարանքը: Մրենի արևմտյան մուտքի քանդակների պատկերագրական զուգահեռները Հռոմի վաղքրիստոնեական հուշարձանների հետ (Ն. Թիերի): Մրենի հյուսիսային մուտքի հորինվածքի ինքնատիպ պատկերագրությունը և դրա տարբեր մեկնաբանությունները (Բ. Առաքելյան, Մ. Սարգսյան, Լ. Ազարյան, Ս. Մնացականյան, Հ. Պետրոսյան, Ն. Թիերի, Բ. Մարանչի): Մրենի հյուսիսային բարավորի և Կողբի բարավորի դրվագի հորինվածքային ընդհանրությունը (Պ. Դոնապետյան, Ջ. Հակոբյան) և Կենարար խաչի վերադարձի արձագանքը Հայաստանում:

**Ջվարթնոցի** (641-661 թթ.) արտաքին և ներքին հարդարման գեղարվեստական և խորհրդաբանական սկզբունքները: Արտաքին կամարաշարի կիրառումը Ջվարթնոցում և ավանդույթի ձևավորումը հայկական ճարտարապետության մեջ: Ջվարթնոցի ներքին հարդարման տարրերը (թևատարած արծիվները, զամբյուղանման խոյակները): Ջվարթնոցի արտաքին զարդագոտին՝ խորհրդաբանությունը և պատկերագրությունը: Ջարդագոտու գեղարվեստական տարրերը՝ բուսական և կենդանական պատկերներ: Ջարդագոտու այսպես կոչված «շինարարների» պատկերները և դրանց մեկնաբանությունները (Բ. Առաքելյան, Ս. Մնացականյան, Ջ. Հակոբյան): Ջվարթնոցի տաճարի հարդարման համակարգի խորհրդաբանական և գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Ջվարթնոցի արձագանքը Աղթամարի Սբ. Խաչ և այլ հայկական եկեղեցիների դեկորատիվ համակարգում:

**Պողոնի եկեղեցու** (7-րդ դ. երկրորդ կես) արտաքին հարդարանքը: 7-րդ դ. այլ եկեղեցիների արտաքին հարդարանքը՝ **Պեմզաշեն, Սիսա-**

**վան, Թալինի Կաթողիկե, Ծա(բ)նի, Ծոբ, Մաստարա:** Պատվիրատուի կերպարը վաղ միջնադարյան հայկական քանդակում և դրա պատկերագրական ակունքները: Հեծյալի կերպարը հայկական քանդակում և դրա պատկերագրական ակունքները:

### **5.3. Գեղանկարչություն**

#### **5.3.1. Խճանկար**

Հայկական խճանկարները պատմական Հայաստանում և դրանից դուրս: Երուսաղեմի հայկական խճանկարները: **Շուշանիկի դամբարանի** խճանկար հատակը և դրա հայկական արձանագրությունը: Այսպես կոչված **Հակոբի դամբարանի** (այժմյան Երուսաղեմի ռուսական վանք) խճանկար հատակը և հայկական արձանագրությունը: **Սբ. Պողիկտոսի** մատուռի խճանկար հատակը: Խճանկարի թվագրությունը, հորինվածքը և արձանագրությունը: Մի քանի այլ խճանկար հատակների դրվագներ: Երուսաղեմի խճանկարների հորինվածքային և ռճական առանձնահատկությունները և դրանց ընդհանրությունը ասորա-պաղեստինյան մմանատիպ հուշարձանների հետ: Խճանկարային հատակների խորհրդաբանությունը:

Հայաստանյան խճանկարների դրվագները: **Գվինի բազիլիկում** հայտնաբերված խճանկարի դրվագը և նրա զարդամոտիվները, ինչպես նաև արևելյան խորանի Տիրամոր դեմքը (չի պահպանվել) և ոտքի դրվագը: **Էջմիածնի Մայր տաճարում** հայտնաբերված խճաքարերը (սմալտա): **Զվարթնոցի տաճարի** խճանկար զարդագոտու դրվագները (շրջանակի մեջ առնված խաչ): Զվարթնոցի ներքին հարդարանքի առանձնահատկությունները:

#### **5.3.2. Որմնանկար**

Վաղ միջնադարյան Հայաստանի մոնումենտալ գեղանկարչությունը: Հուշարձանների պահպանվածության պատմական և արդի խնդիրները: Հայկական Եկեղեցու պատկերամարտության կամ պատկերահարգության բանավեճերը և եկեղեցու ներքին հարդարանքի խնդիրը (Վրթանես

Քերթող, Հովհան Օձնեցի): Հայկական որմնանկարների պահպանված վաղագույն դրվագները՝ **Քասաղ(խ), Երեբույք, Տեկոր** (չի պահպանվել), **Մանազկերտ, Թանահատ, Եղվարդ, Երևանի Սբ. Պողոս-Պետրոս** (եկեղեցին չի պահպանվել, որմնանկարների դրվագները պահվում են թանգարանում): Որմնանկարների հետքերը 7-րդ դ. եկեղեցիներում՝ **Մաստարա, Սպիտակավոր, Թալինի Կաթողիկե, Արթիկի մեծ եկեղեցի, Սիսավան, Բուժական, Ապարանի Աստվածընկալ, Աշտարակի Կարմրավոր**: Որմնանկարի հորինվածքի դրվագները 7-րդ դ. եկեղեցիներում՝ **Արուճ, Թալինի Կաթողիկե, Լմբատավանք և Կոշի Սբ. Ստեփանոս**: Արուճի խորանի կոնքում պահպանված դրվագը՝ «Քրիստոսը օրենքներ տվող» (Christus legem dat): Արուճի որմնանկարի պատկերագրական և ոճական ընդհանրությունները վաղ բյուզանդական գեղանկարչության հետ: Այլ հորինվածքներ՝ «Քառակերպյան աթոռ» (Հեթմասիա)՝ Թալինի մեծ եկեղեցում, «Քրիստոսի Համբարձումը»՝ Լմբատավանքում, «Հաղորդություն» (?)՝ Կոշի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցում: 7-րդ դ. որմնանկարի պատկերագրական ու ոճական առանձնահատկությունները: Մամիկոնյանների և Կամսարականների պատվերով նկարագարոված եկեղեցիները: Լ. Դուռնովոն որպես հայկական որմնանկարչության ուսումնասիրող: Լ. Դուռնովոյի ընդօրինակումները և դրանց նշանակությունը հայկական մոնումենտալ գեղանկարչության մասնագիտական ուսումնասիրման համար:

### 5.3.3. Վաղ նկարագարող ձեռագրեր

Մաշտոցյան գրերի ստեղծումը և հայկական ձեռագիր մատյանները: Հայկական մատյանների ձևավորման և նկարագարողման սկզբունքները: Հայկական ձեռագրերի տեսակները: Հայկական գրի տեսակները: Չեռագրերի համաքրիստոնեական և ազգային ավանդույթները: **Էջմիածնի Ավետարանի փղոսկրյա կազմը** (6-րդ դ.): Փղոսկրյա կազմի ստեղծման վայրը (Ս. Տեր-Ներսեսյան) և մամնատիպ բյուզանդական այլ կազմերը: Փղոսկրյա կազմի պատկերաշարը, պատկերագրական և ոճական առանձնահատկությունները:

**Էջմիածնի Ավետարանի կցված մանրանկարները** որպես հայկական

գեղանկարչության ամենավաղ մնուշներ: Մանրանկարների ստեղծման ժամանակը: Մանրանկարների հնարավոր «ասորական ծագման խնդիրը» (Յ. Ստրժիգովսկի) և այդ տեսակետը հերքող ուսումնասիրությունները (Ս. Տեր-Ներսեսյան): Մանրանկարների պատկերագրությունը և ոճը: **Մլբե թագուհու Ավետարանը** (862 թ.) և **Լազարյան Ավետարանը** (887 թ.) որպես հայկական ամենավաղ թվագիր մատյանները: Մլբե թագուհու Ավետարանի պահպանման վայրը, թվագրության հետ կապված խնդիրները: Չեռագրի ստեղծման վայրի հետ առնչվող խնդիրները (Վասպուրական, թե՞ Անի): Ավետարանի պատկերաշարը: Խորանների նկարազարդման առանձնահատկությունները և անտիկ պատկերագրական տարրերը (Նեղոսյան տեսարաններ): Ավետարանիչների պատկերագրության երկու տարբերակները Մլբե թագուհու Ավետարանում: «Համբարձման» տեսարանը: Հայկական վաղ նկարազարդ ձեռագրերի քրիստոսաբանական թեմաները: Հայկական նկարազարդ մատյանների զարգացումը, հիմնական միտումները հետագա դարաշրջաններում:

## 6. Արխագիա

Արխագիան որպես քրիստոնեության տարածման հնագույն շրջաններից մեկը: Քրիստոնեության տարածումը Արխագիայում Միմոն Խանանեացի և Անդրեաս առաքյալների կողմից: Հռոմեական, այնուհետև Բյուզանդական կայսրության քաղաքականությունը Արխագիայում: Արխագիայի և Քարթլիի քրիստոնեական մշակույթի տարածման և ձևավորման տարբեր ակունքներն ու ավանդույթները: Արխագական իշխանապետությունը և վերջինիս հարաբերությունները Բյուզանդիայի, Հայաստանի և Վիրքի հետ: Ծովափնյա գլխավոր քաղաքները՝ **Պիտիունտ** (Բիճվինթա, Պիցունդա), **Յանդրիպշ** (Գանթիադի), **Սեբաստուպոլիս** (Մուխում), **Անակուպիա** (Նոր Աթոս), **Արխեոպոլիս** (Նոկալակևի), **Գագրա**:

### 6.1. Ճարտարապետություն

Արխագիայի վաղ եկեղեցական կառույցները և Պրոկոպիոս Կեսարացու «Կառույցների մասին» աշխատությունը, տեղեկություններ Հուստինիանոս կայսեր պատվերով այս տարածքում կառուցած Սբ. Աստվածածին եկեղեցու մասին: Հեծանային ծածկով հունական տիպի բազիլիկները Արխագիայում: **Պիցունդայի** կամ **Բիճվինթայի** բազիլիկը և դրա կառուցման փուլերը (4-6-րդ դդ.), շինարարական տեխնիկան (opus mixtum): Արխագիայի վաղագույն եկեղեցական կառույցները, կապը բյուզանդական մայրաքաղաքային մշակույթի հետ: Պրոկոնեսյան մարմարից պատրաստված խորանները և ճարտարապետական այլ տարրերը: **Յանդրիպշի** եկեղեցին (6-րդ դ. 2-րդ քառորդ) և դրա հորինվածքային առանձնահատկությունները (մարտեքս, մկրտարան, արտահայտված խորան): **Գագրայի** բազիլիկը (5-6-րդ դդ. ): **Լըխնիի** կամ **Աբա-Ատայի** եկեղեցին (6-րդ դ.): **Դրանդայի գմբեթավոր եկեղեցին** (6-րդ դ. 2-րդ կես), հորինվածքային առանձնահատկությունները և շինարարական տեխնիկան: Դրանդայի եկեղեցու հորինվածքային կապը անդրկովկասյան անկյունային խորշերով քառախորան եկեղեցական տիպի հետ, ինչպես նաև բյուզանդական մայրաքաղաքային ճարտարապետության ավան-

դույթների հետ, մասնավորապես ընդհանրությունները Սբ. Պետրոսի ու Սբ. Մարկոսի (Ատտիկ-Մուստաֆա-Ջամի եկեղեցիների հետ): Աբխազիայի տարածքում գտնված առանձին կանգնած մկրտարանները՝ **Աբխեոպոլիս, Զիգանիս** (4-5-րդ դդ.): **Սևաստոպոլիսի ութանիստ** եկեղեցին: **Լըխնիի իշխանական պալատը** և հորինվածքային ընդհանրությունները վաղմիջնադարայան այլ պալատական կառույցների հետ:

## 6.2. Քանդակագործություն

5-6-րդ դդ. քանդակը որպես ճարտարապետական կառույցի հարդարանքի մաս: Երկու քանդակագարդ սալաքար **Աղերից** (Մոչի քաղաքի թանգարան (6-րդ դ.)): Մարմարյա սալեր և խորանապատնեշի սյուներ **Խոբիից** (6-րդ դ. կես ): Դարտարապետական տարրերի դրվագներ **Ցանդրիպշից, Անակոպիայից, Սուխումից, Պիցունդայից և Վորոնովյան** եկեղեցուց: Վաղ բյուզանդական քանդակագործության ազդեցությունը: Պրոկոնեսյան մարմարից պատրաստված եկեղեցու ներքին հարդարման մաս կազմող դրվագներ: Աբխազիայի տարածքից գտնված վաղքրիստոնեական սարկոֆագները: Մարմարյա դեկորատիվ սալեր **Ցեբելդայից** (Մրամբա): **Դրանդայից** գտնված ցուլի քանդակագարդ գլուխները և դրանց զուգահեռները Անդրկովկասյան քանդակում: Խորանապատնեշի երկու պատկերաքանդակ սալաքարեր **Ցեբելդայից**: Սալաքարերի պատկերաշարը, ոճը և համեմատությունները նույն ժամանակաշրջանի հայկական որոշ հուշարձանների հետ (Լ. Խրուշկովա): Սալաքարերի թվագրման խնդիրը, վերաթվագրումը ըստ Լ. Խրուշկովայի (8-9-րդ դդ. սահմանագիծ):

## 6.3. Խճանկար

Պիցունդայի բազիլիկի խճանկար հատակը (5-6-րդ դդ.): Հորինվածքի տարբեր մասերը և դրանց պատկերագրությունը, ինչպես նաև ընդհանրությունները արևելաքրիստոնեական մմանատիպ հուշարձանների հետ (Բիր-ալ-Կուտայի խճանկար հատակը): Այլ խճանկարային դրվագներ Պիցունդայից և տարածաշրջանից (Շուխուտի բաղնիքի խճանկար հատակը):

## 7. Վրաստան

Քրիստոնեության տարածումը Քարթլիում և նոր հավատի պաշտոնական ընդունումը 337 թ.: Սբ. Նինոյի (Նունեի) առաքելական գործունեությունը: Վրաստանը և հարակից երկրները և վերջիններիս հետ քաղաքական և մշակութային փոխշփումները: Վաղ միջնադարյան Վրաստանն ու Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույցի», դրա հետ առնչվող մշակութային խնդիրները: Հայկական և վրացական եկեղեցական միությունը վաղ միջնադարում և խզումը 608 թ.: Վրացական մշակույթի հետագա ընթացքը:

### 7.1. Ճարտարապետություն

Վրաստանում հնագույնը համարվող Նեկրեսի վանքը (4-րդ դ.?) և դրա թվագրման հետ կապված խնդիրները: Նեկրեսի վանքի եկեղեցիները և վանքային համալիրի կառուցման փուլերը: 5-6-րդ դդ. թվագրվող մի խումբ վաղ եկեղեցիներ՝ **Յխրա-Կարա, Գվտեբա, Չվեկի-Շոամբա** (5-րդ դ.), **Գորիս-Չվար, Իորի կիրճի եկեղեցին**: Վաղ եկեղեցիների հորինվածքային և շինարարական առանձնահատկությունները: **Բոլնիսի Սիոն** 478-493 թթ.: Բոլնիսի բազիլիկի տիպը, չափսերը, հորինվածքային առանձնահատկությունները (զույգ խորաններով մկրտարան, արտաքին բաց սյունասրահներ): Համեմատություններ հայկական վաղմիջնադարյան բաց սյունասրահով բազիլիկ եկեղեցիների հետ: Բոլնիսիի և Երերույքի բազիլիկներում հյուսիսային բաց սյունասրահի առկայությունը: Բոլնիսիի հյուսիսային ճակատի հանդիսավոր մուտքերի առկայությունը ու միևնույն ժամանակ բացառությունը քրիստոնեական ճարտարապետության համատեքստում: **Ուրբնիսի բազիլիկը** (6-րդ դ. առաջին կես): Հորինվածքային և շինարարական առանձնահատկությունները: Բազիլիկի հետագա վերակառուցումը: Այսպես կոչված եռատաճար եկեղեցիները՝ **Ներքին (Քվեմո)-Բոլնիս** (6-րդ դ.), **Ջեզան** (7-րդ դ.): Այս տիպի եկեղեցիների հորինվածքային տարբերությունը դասական բազիլիկից և դրա մասնագիտական մեկնաբանումները: 6-7-րդ դդ. խաչածն-գմբեթավոր, հավասարաթև խաչի ձև ունեցող փոքր եկեղեցիներ՝ **Ջեզա-**

**նի Սբ. Մարինե, Ջվարիի փոքր եկեղեցին, Շիո-Մղ(գ)վիմե վանքի հին եկեղեցին, Սամծևրիսի եկեղեցին** և այլն: **Հին (Ձվեկի)-Գավազի** (6-րդ դ.) քառախորան եկեղեցու արխայիկ գծերը: **Նինոցմինդայի** գմբեթավոր **տաճարը** և նրա թվագրության խնդիրները (6-րդ, թե՞ 9-րդ դդ.): Հորինվածքային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, համեմատությունները բազմախորան այլ եկեղեցիների հետ:

**Մցխեթի Ջվարին** (Սբ. Խաչ) և քառախորան տիպը Անդրկովկասյան ճարտարապետության մեջ: Ջվարիի տիպի եկեղեցիները Վրաստանում (**Ջվարի, Աթեն, Հին (Ձվեկի)-Շոամթա, Մարթվիլ**) և Հայաստանում (տե՛ս Հայաստանի բաժինը): Մարթվիլի թվագրության խնդիրները (7-րդ, թե՞ 10-րդ դդ., Շ. Ամիրանաշվիլի, Ալպագո-Նովելլո, Պ. Դոնապետյան): Ջվարիի հորինվածքային առանձնահատկությունները և տարբերությունը Հռիփսիմեի տաճարից: Ջվարի եկեղեցու թվագրության հարցը՝ 590-605 թթ. կամ 7-րդ դ. 30-ական թթ.: Գիտական բանավեճերն ու հիմնավորումները (Գ. Չոբինաշվիլի, Յ. Ամիրանաշվիլի, Ի. Ջավախիշվիլի, Պ. Մուրադյան, Ա. Ղազարյան): **Աթենի Սիոնի** (7-րդ դ. 40-ական թթ.) պատվիրատուն և Թողոսակի հայերեն շինարարական արձանագրությունը: **Ծրոմիի տաճարը** (626-635 թթ. կամ 7-րդ դ. 60-ական թթ.): Հորինվածքային տիպը և դրա անդրկովկասյան գուգահեռները:

Վիրքի ճարտարապետությունը արաբական նվաճումների ժամանակահատվածում: Կախեթի ճարտարապետական դպրոցը և վերջինիս արխայիկ գծերը: **Գուրջիանի Կվելագ-Մինդան** կամ Ննջի եկեղեցին (8-րդ դ.): Եկեղեցու կառուցվածքային առանձնահատկությունները. երկհարկանի կողմնային նավեր, երկգմբեթ, նարտեքս: Շարվածքի առանձնահատկությունները՝ կիսամշակ քար և աղյուս: **Վաչնաձիանիի Կվելագ-Մինդան**՝ միակ գմբեթավոր սրահ տիպի եկեղեցին Վրաստանում: Եկեղեցու թվագրության խնդիրները՝ 8-9-րդ դդ. (Գ. Չոբինաշվիլի, Վ. Բերիձե) կամ 10-11-րդ դարի սկիզբ. (Ա. Յակոբսոն, Ա. Ղազարյան):

## 7.2. Քանդակագործություն

Քանդակագործությունը որպես ավանդական արվեստի տեսակ Անդրկովկասում: Քանդակները որպես եկեղեցու հարդարման հիմնա-

կան ձև (ի տարբերություն Բյուզանդիայի) և դրանց պատկերագրական ու ղեկորատիվ համակարգը: **Բոլնիսի Սիոնի** ներքին և արտաքին հարդարանքը, որմնաքանդակների պատկերային համակարգը: Ներքին տարածքի որմնախոյակների կենդանական պատկերներով հարդարանքը (արջ, ցուլ, առյուծ, սիրամարգ) և արտաքին սրահների ղեկորատիվ հարդարանքը (ականթատերև, արմավաճյուղ, հատվող շրջանակներ և այլն): Ամենավաղ խաչային պատկերները Բոլնիսի ճակատին: **Ջվարի** (7-րդ դ. 30-ական թթ.) քանդակները: Ջվարի քանդակների երկու խումբը՝ պատվիրատուների (դոնատորական) և սյուժետային քանդակները: Պատվիրատուների (Ստեփանոս, Կոբուլ, Ատրնեքսեհ, Դեմետրե) քանդակների տեղադրությունը, պատկերագրությունը և ոճը: Ոճական ընդհանրությունները Օձունի եկեղեցու որմնաքանդակների հետ: Հարավային մուտքը պսակող «Խաչի Համբարձման» տեսարանը: Հարավային ճակատի այլ հորինվածքներ: **Աթենի Սիոնի** քանդակները: Հարավային գլխավոր մուտքի ճակատակալի քանդակային հորինվածքը՝ «եղջերուները աղբյուրի մոտ»: Սասանյան պատկերագրության հետ առնչվող սենմուրվի և սիմվոլիկ որսի տեսարանները արևմտյան ճակատին: Արևելյան ճակատի հայկական տառերով ու արձանագրությամբ պատվիրատուների պատկերաշարը, քանդակների ստեղծման ժամանակի խնդիրները (7-րդ, թե՞ 10-րդ դդ.): **Ծրոմի** տաճարի մուտքերի հարդարանքը: Կրկնակի թևով թևավոր խաչերի պատկերները Վրաստանում և Հայաստանում (Ծրոմի և Արուճ):

Վրացական քարե խաչերը: Բուսական տարրերով **խաչեր Բոլնիսից** (6-րդ դ.): **Ղաչաղանի խաչը** «Համբարձման» տեսարանով: Վրացական քառակող կոթողներ: Հորինվածքային առանձնահատկությունները, չափսերը, քարի տեսակը և պատկերաշարը: Ընդհանրություններն ու տարբերությունները հայկական մմանատիպ հուշարձանների հետ: Առանձին կոթողների հայկական ծագման խնդիրը (**Քրդաձորի** մեծ և փոքր կոթողները, ինչպես նաև **Ջավախքի** տարածքում գտնվող կոթողները): **Խանդիսի կոթողի** պատկերաշարը և ոճական ընդհանրություններն Օձունի կոթողի հետ:

### 7.3. Գեղանկարչություն

Գեղանկարչության ամենավաղ օրինակները Վրաստանի տարածքում և դրանց տեսակները: **Մցխեթի փոքր եկեղեցու** խորանում հայտնաբերված խճանկարի մնացորդները (7-րդ դ.): **Ծրոմի խճանկարը** (7-րդ դ.) և որմնանկարի հետքերը եկեղեցու ներքին տարածքում: «Քրիստոսը օրենքներ տվող» խճանկարային հորինվածքը և դրա տեսական վերակառուցման երկու տարբերակները (Ա. Սմիռնով, Ն. Շևյակովա): Ծրոմի խճանկարը և դրա պատկերագրական գուգահեռները հայկական և վաղքրիստոնեական հուշարձաններում: **Դավիթ Գարեջայի** քարանձավային վանքային համալիրը և վանքերը՝ Մայրավանքը (Լավրա), **Սբ. Դոդո**, Ուդաբնոն, **Սաբերեբեին**, Բերտուբանին և այլն: Դավիթ Գարեջայի վաղագույն որմնանկարները՝ Սբ. Դոդոյի եկեղեցու խորանի որմնանկարները (8-րդ դ.): Սբ. Դոդոյի Քրիստոսի Համբարձման տեսարանի պատկերագրական առանձնահատկությունները: Հայերի ներկայությունը Դավիթ Գարեջիում (Սաբերեբեի հայ-քաղկեդոնական վանքը և որմնանկարները (10-րդ դ.):

## **Պարտադիր գրականության ցանկ**

1. **Ագարյան Լ.**, Օձունի և Բրդաձորի կոթողները, ՊԲՀ, 1965, № 4
2. **Ագարյան Լ.**, Սիմփոլիկան միջնադարյան հայ արվեստում, ԼՀԳ, 1970, № 7
3. **Ագարյան Լ.**, Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975
4. **Առաքելյան Բ.**, Հայկական պատկերաքանդակները 4-7-րդ դարերում, Երևան, 1949
5. **Բալտրուշայտիս Զ.**, Ուսումնասիրություն վրաց և հայ միջնադարյան արվեստի, Երևան, 2003
6. **Գրիգորյան Վ.**, Հայաստանի վաղմիջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982
7. **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1948
8. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Հ. 2, Երևան, 2003
9. **Հակոբյան Զ.**, Զվարթնոցի խորհրդաբանական կերպարը. պատկերների մեկնաբանման շուրջ, «Էջմիածին», 2006, Զ (մայիս)
10. **Հակոբյան Զ.**, Հայկական վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողների ուսումնասիրության արդի խնդիրները (արվեստաբանական տեսանկյուն), Բանբեր Մատենադարանի, 2014, հ. 21
11. **Հարությունյան Վ. Մ.**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992
12. **Մարության Տ.**, Զվարթնոց և զվարթնոցատիպ տաճարներ, Երևան, 1963
13. **Մարության Տ.**, Ավանի տաճարը և համանման հուշարձանները, Երևան, 1976
14. **Մնացականյան Ս. Ս.**, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982
15. **Շախսկյան Գ.**, Օձունի եկեղեցին, Երևան, 1983
16. **Տեր-Գևորգյան Շ.**, Հայաստանի և Սիրիայի վաղ քրիստոնեական ճարտարապետության առնչությունները, Երևան, 2000
17. **Տեր-Ներսեսյան Ս.**, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975
18. **Акопян З. А.**, Раннесредневековая скульптура Гугарка и Картли. Вопросы художественного стиля и мастерских // Актуальные проблемы теории и истории искусства. Сборник научных статей III. СПб., 2013
19. **Акопян З. А.**, Изображение масок в средневековой скульптуре Армении // Актуальные проблемы теории и истории искусства. V Сборник научных статей. СПб., 2015

20. **Аладашвили Н. А.**, Монументальная скульптура Грузии. Рельефы 5-11 вв. М., 1977
21. **Амиранашвили Ш. Я.**, История грузинского искусства. М., 1963
22. **Амиранашвили Ш. Я.**, Грузинская миниатюра. М., 1966
23. **Аракелян Б. Н.**, Армянская мозаика IV-VII вв. // ВОН. 1971. № 3
24. **Асратян М.**, Армянская архитектура раннего христианства. М., 2000
25. Всеобщая история архитектуры. Средние века. Т. 3, Л.-М., 1966.
26. **Дурново Л. А.**, Краткая история древнеармянской живописи. Ереван, 1957
27. **Дурново Л. А.**, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1979
28. **Казарян А. Ю.**, Архитектура Армении V-VI вв. и раннехристианское зодчество Каппадокии, Киликии и Исаурии // Армения и Христианский Восток. Материалы международной научной конференции. Ереван, 2000
29. **Казарян А. Ю.**, Собор Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV – VII веков. М., 2007.
30. **Казарян А. Ю.**, Архитектура стран Закавказья VII в.: формирование и развитие традиции. В 4-х томах. М., 2012
31. Культура Византии. Т. 1-3. М., 1984-1991
32. **Марр Н. Я.**, Ереруйская базилика. Ереван, 1968
33. Матенадаран. Армянские рукописные книги VI-XIV вв. (авторы и составители **В. Казарян, С. Манукян**), Т. 1. М., 1991
34. **Мнацаканян С. Х.**, Звартноц. Памятник армянского зодчества VI-VII веков. М., 1971
35. **Пуцко В.**, Апсидальная роспись церкви Кармравор в Аштараке // ВОН. 1982. № 12
36. **Шмерлинг Р. О.**, Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI вв. Книга 1. Тбилиси, 1967
37. **Якобсон А. Л.**, Армения и Сирия: архитектурные сопоставления // ВВ. Т. 37. 1976
38. **Степанян Н., Чакмакчян А.**, Декоративное искусство Армении. Л., 1971
39. **Хрушкова Л. Г.**, Скульптура раннесредневековой Абхазии: V—X века. Тбилиси, 1980
40. **Beckwith J.**, Coptic Sculpture. London, 1963
41. **Der Nersessian S.**, L'art Arménien. (reprint) Paris, 1989

42. **Der Nersessian S.** La peinture arménienne au VIIe siècle et les miniatures de l'Evangile d'Etchmiadzine // Etudes Byzantines et Armeniennes, Vol. 1-2, Louvain, 1973
43. **Donabédian P.** L'age d'or de l'architecture arménienne VIIe siècle. Marseille, 2008
44. **Evans H.** Nonclassical Sources for The Armenian Mosaic Near the Damascus Gate in Jerusalem // East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period. DOP Symposium, 1980. Harvard University, Washington, 1982
45. **Krautheimer R.** Early Christian and Byzantine Architecture. New Haven; London, 1986
46. **Leroy J.** Les manuscrits coptes et copes-arabes illustrés. Paris, 1974
47. **Thierry J. M., Donabédian P.** Les Arts Arméniens. Paris, 1987
48. **Weitzmann K.** Die Armenische Buchmalerei des 10 und beginnenden 11 Jahrhunderts. Bamberg, 1933

### **Օժանդակ գրականություն**

1. **Աղավնունի Մ.,** Քրիստոսի Սբ. Ծննդյան եկեղեցին և հայոց վանքը Բերդեհեմոյ մեջ, / «Սիւն», Երուսաղեմ, 1930
2. **Երեմյան Ս. Տ.,** Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963
3. Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները 9-13-րդ դարերի (կազմող և տեքստի հեղինակ՝ **Ա. Ն. Շահինյան**), Երևան, 1984
4. **Հակոբյան Ջ.,** Հայկական քառակող կոթողների թվագրման հարցի շուրջ, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական առաջին նստաշրջան, 16-17 նոյեմբեր, 2005
5. **Հակոբյան Ջ.,** Օձունի կոթողի պատկերների մեկնաբանման հարցի շուրջ, Էջմիածին, 2005, Ա (Հունվար)
6. **Հասրաթյան Մ. Մ.,** Տաշիրի սրահավոր միանավ հուշարձանները // ԼՀԳ, 1974, № 3
7. **Հասրաթյան Մ. Մ.,** Ծիծեռնավանք, ՊԲՀ, 1980, № 2
8. **Հարությունյան Վ. Մ.,** Չվարթնոց, Երևան, 1947 և Երևան, 1954
9. **Հարությունյան Վ. Մ.,** Էջմիածին, Երևան, 1978
10. **Հովսեփյան Գ.,** Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Ա-Գ, Երևան, 1987
11. **Ղաֆադարյան Կ. Կ.,** Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952

12. **Մահե Ժ.-Պ.**, Սիրամարգն ու սկահակը հայկական ավետարանների խորանում, ՊԲՀ, 1986, № 1
13. **Մելիքսեթ-Քեկ Լ. Մ.**, Մցխեթայի Մայր տաճարը, Էջմիածին, 1957, հուլիս-օգոստոս (Է-Ը)
14. **Մնացականյան Ա.**, Հայկական զարդարվեստ: Հիմնական մոտիվների ծագումն ու գաղափարական բովանդակությունը, Երևան, 1955
15. **Մնացականյան Ա.**, Դիցաբանական եղջերուն միջնադարյան հայ արվեստում // Բանբեր Մատենադարանի, 1977, № 12
16. **Մնացականյան Ս. Խ.**, Հայկական աշխարհիկ պատկերաբանդակը IX–XIV դարերում, Երևան, 1976
17. **Մնացականյան Ս. Խ.**, Պտղնի տաճարը, ՊԲՀ, 1961, № 3–4
18. **Մուրադյան Պ. Մ.**, Աբենի Սիոնի նորահայտ հայերեն արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1979, № 3
19. **Շահինյան Ա. Ն.**, 7-րդ դարի կոթողներ Գեղամա լեռներում, Էջմիածին, 1974, հուլիս-օգոստոս (Է-Ը)
20. **Շախկյան Գ.**, Լոռի, պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, 1986
21. **Չուգասյան Լ.**, Հայ արվեստը Երուսաղեմում // Երևանի համալսարան, № 1, 1983
22. **Չուգասյան Լ.**, Հայ արվեստի դրվագները «Իռլանդիայի արվեստի պատմության» մեջ // ԼՀԳ, 1976, № 11
23. **Պետրոսյան Հ.**, Աղցքի արքայական դամբարանի խաչային հորինվածքները // ՊԲՀ, 2005, № 1
24. **Պողարյան Ն.**, Համառոտ ակնարկ հայ Երուսաղեմի վրա, Էջմիածին, 1951, Գ-Զ (ապրիլ-հունիս), Է-Ը (հուլիս-օգոստոս)
25. **Ղազարյան Ա.**, Թեկղա Նախավկայի և Պողոս առաքյալի պատկերները Էջմիածնում (կերպարների ստեղծման աստվածաշնչյան դրույթները), Աստվածաշնչական Հայաստան, Երևան, 2005
26. **Агабабян Р. Я.**, Композиции купольных сооружений Грузии и Армении. Ереван, 1950.
27. **Акопян З.**, Стелы Армении и Грузии. К вопросу о культурной общности в раннехристианский период // ВОН, 2010, № 1-2 (627-628)
28. **Амиранашвили Ш. Я.**, История грузинской монументальной живописи. Тбилиси, 1966
29. **Амирханян Р.**, Происхождение и символика декоративного мотива хоранов, ИФЖ. 2004. № 1

30. **Банк А. В.**, Византийское искусство в собраниях Советского Союза. Л.-М., 1966
31. **Беляев Л. А.**, Христианские древности. Введение в сравнительное изучение. М., 2000
32. **Беридзе В. В.**, Грузинская архитектура раннехристианского времени. Тбилиси, 1974
33. **Бок А.**, Материалы по археологии христианского Египта. В 2-х томах (текст и альбом). СПб., 1901
34. **Вагнер Г. К.**, Византийский храм как образ мира // ВВ. Т. 47. М., 1986
35. **Высоцкий А.**, Страны Закавказья и Иран: Параллели в архитектуре в эпоху Сасанидов // Искусство и археология Ирана. М., 1976
36. **Грабарь А.** Император в византийском искусстве (переизд.). М., 2000
37. **Джавахишвили Г. А.**, Грузинские стелы раннефеодального периода. Тбилиси, 1998
38. **Дурново Л. А.**, Армянская миниатюра. Ереван, 1969
39. **Залеская В. Н.**, Памятники византийского прикладного искусства IV-VII веков. Каталог коллекции. СПб., 2006
40. Искусство Византии в собраниях СССР: Каталог выставки. Т. 1-2. М., 1977
41. **Казарян А. Ю.**, Алтарная преграда и литургическое пространство храма Звартноц // Иконостас. М., 2000
42. **Казарян А. Ю.**, Архитектурная традиция Закавказских храмов VII века // Архитектура и строительство России. М., 2007. № 8
43. **Казарян А. Ю.**, Образы «Майр Екелеци» (Матери Церкви) в армянской архитектуре // ДРИ. Идея и Образ. Опыты изучения византийского и древнерусского искусства. М., 2009.
44. **Казарян В.**, Черты эллинистических традиций в армянской миниатюре // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. М., 1978.
45. **Каковкин А. Я.**, Ветхозаветная тематика в коптском искусстве // ВДИ. 1996. № 1
46. **Каковкин А. Я.**, Армяне в средневековом Египте (к вопросу о культурных связях армян и египтян) // ИФЖ. 1982. № 1
47. **Каковкин А. Я.**, Образ Григория Армянского на некоторых памятниках искусства // ИФЖ. 1976. № 2
48. **Каковкин А. Я.**, Изображения на коптских тканях // Восточное средиземноморье и Кавказ 4-16 вв. Л., 1988.

49. **Каковкин А. Я.**, Коптские ткани из фондов Эрмитажа. Л., 1978.
50. **Комеч А. И.**, Символика архитектурных форм в раннем христианстве // «Искусство Западной Европы и Византии». М., 1978
51. **Кондаков Н. П.**, Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. СПб., 1904
52. **Кондаков Н. П.**, Иконография Богоматери. Т. I-II. СПб., 1914, 1915. Репринт: 2003
53. **Котанджян Н.**, Цвет в раннесредневековой живописи Армении. Ереван, 1978
54. Культура раннефеодальной Армении (отв. ред. С.Т. Еремян). Ереван, 1980
55. **Краутхаймер Р.**, Три христианские столицы. М., 2000
56. **Лазарев В. Н.**, История византийской живописи. В 2-х томах. М., 1982
57. **Лафонтэн-Дозонь Ж.**, Росписи церкви, называемой Чемлекчи Килисе и проблема присутствия армян в Каппадокии // Византия, Южные Славяне и Древняя Русь, Западная Европа. М., 1973
58. 2000 лет христианской культуры. Т. 1-2, М.-СПб., 1999
59. **Лихачева В. Д.**, Искусство Византии. М., 1986
60. **Манукян С. С.**, Сложение системы росписей армянского храма // II Международный симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов III. Ереван, 1978.
61. **Матье М., Ляпунова К.**, Художественные ткани коптского Египта. М.-Л., 1951.
62. **Мачабели К.**, Каменные кресты Грузии. Тбилиси, 1998
63. **Мнацаканян С. Х.**, Крестовокупольные композиции Армении и Византии V-VII веков. Ереван, 1989
64. **Мурадян П. М.**, Армянская эпиграфика Грузии. Картли и Кахети. Ереван, 1985
65. **Орбели И.**, Избранные труды в 2-х томах. Т. 1. М., 1968
66. **Пигулевская Н. В.**, Культура сирийцев в средние века. М., 1979
67. **Попова О. С.**, Византийская икона (Аскетические образы) // История иконописи. М., 2000
68. **Сагумян С. Т.**, Мемориальные памятники Гугарка. Ереван, 1980.
69. Святая Земля. Исторический путеводитель (ред. **М. В. Бибииков**). М., 2000
70. **Семенов Н. В.**, Изображения святых на коптских стелах V-VIII вв. // ТГЭ. Византия в контексте мировой культуры. СПб., 2010

71. **Тер-Мартirosов Ф. И.**, Преддверие христианства в Армении // Армения и Христианский Восток. Ереван, 2000
72. **Токарский Н. М.**, Архитектура древней Армении. Ереван, 1946
73. **Токарский Н. М.**, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961
74. **Халпахчян О. Х.**, Общность путей развития раннефеодального зодчества Армении и Грузии // IV Международный симпозиум по грузинскому искусству. Оттиск доклада. Тбилиси, 1983
75. **Хелу Н.**, Мозаики V-VI вв. в Ливане // «Панорама искусств», М., 1985, № 8.
76. **Хрушкова Л. Г.**, Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья. М., 2002
77. **Хрушкова Л. Г.**, Абхазия. Краткий исторический очерк. М., 2003
78. **Хрушкова Л. Г.**, Новая октогональная церковь в Севастополе в Абхазии и ее литургическое устройство // Литургия, архитектура и искусство византийского мира. СПб., 1995
79. **Хрушкова Л. Г.**, Мраморные изделия византийского происхождения из Восточного Причерноморья // ВВ. Т. 40. 1979
80. **Чубинашвили Н.**, Хандиси (Проблема рельефа на примере одной группы грузинских стел последней четверти V века, VI и первой половины VII века). Тбилиси, 1972
81. **Чубова А. П., Касперавичюс М. М., Саверкина И. И., Сидорова Н. А.**, Искусство Восточного Средиземноморья I-IV вв., М., 1985
82. **Шевякова Т. С.**, Монументальная живопись раннесредневековой Грузии. VII – начало XI вв. Тбилиси, 1983
83. **Шервашидзе Л. А.**, Средневековая монументальная живопись в Абхазии. Тбилиси, 1980
84. **Шлюмберже Д.**, Эллинизированный Восток. М., 1985
85. **Шуринова Р. Д.**, Коптские ткани. М., 1970
86. **Якобсон А. Л.**, Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв., М.-Л., 1950
87. **Якобсон А. Л.**, Взаимоотношения и взаимосвязи армянского и грузинского средневекового зодчества // Советская археология. 1970. № 4
88. **Якобсон А. Л.**, Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Л., 1983
89. **Alpago-Novello A. et al.**, Art and Architecture in Medieval Georgia. Louvain-la-Neuve, 1980
90. **Architettura medievale Armena**, Roma, Luca, 1968

91. **Berbérian H.** Les Arméniens ont-ils acheté l'une des portes de Saint Sophie? // Byzantion, № 20, Paris, 1950
92. **Beridze W.** Une fois encore au sujet de l'église de Djvari, des rapports entre les architectures géorgienne et arménienne et de certains articles ayant trait à ces questions // Bedi Kartlisa, vol. 28, Paris, 1971
93. **Biscop J.-L. Sodini J.-P.** Qalat Seman et chevets à colonnes de Syrie du Nord // Syria. Vol. 61. № 3–4. 1984
94. **Brentjes B., Mnazakanian St., Stepanjan N.** Kunst des Mittelalters in Armenien: Kulturgeschichte, Architektur, Plastik, Wandmalerei, Buchmalerei, Angewandte Kunst. Berlin, 1981.
95. **Burney C., Lang D.** Armenian and Georgian Architecture and fine arts // **Burney C., Lang D.** The people of the Hills: Ancien Ararat and Caucasus. London, 1971
96. **Butler H. C.** Ancient Architecture in Syria. Vol. 1. Leyden, 1950
97. **Chéhab M.** Mosaïques de Liban. Beyrouth, 1959
98. **Cuneo P.** La basilique de Tsitsernakavank (Cicernakavank) dans le Karabagh // REArm. 1967 Vol. 4
99. **Cuneo P.** L'architecture monumentale du Chirak // Archéologie. 1979. № 126
100. **D'Onofrio M.** Le chiese di Dvin // Studi di architettura medioevale Armenia. Vol. III, Roma, 1973
101. **Der-Nersessian S.** Armenia and the Byzantine Empire. Harvard, 1945
102. **Der-Nersessian S.** Image worship in Armenia and it's opponents // Etudes Byzantines et Armeniennes. Vol. 1-2. Louvain, 1973
103. **Dimitrokallis G.** Les églises dutipe de la Croix inscrite de l'Asie-Mineure. Athènes, 1978
104. Documenti di architettura Armena. Milano, 1968. (Vol. 1-14, 1968-1985)
105. **Donabédian P.** Les Thèmes bibliques dans la sculpture Arménienne préarabe // REArm. 1990-1991. T. XXII.
106. **Donabédian P.** L'Arménie et Byzance. Histoire et culture // Publication de la Sorbonne. Série Byzantina Sorbonensia – 12. Paris, 1996.
107. East of Byzantium. Syria and Armenia in the Formative Period. DOP Symposium. Washington, 1982
108. **Edwards R.** Medieval architecture in the Oltu-Penek valley // DOP. Vol. 39. 1985
109. Egyptiennes. Etoffes copte du Nil. Mariemont, 1997

110. **Effenberger A.** Koptische Kunst. Ägypten in spätantiker, frühbyzantinischer und islamischer Zeit. Leipzig, 1975
111. **Egyptiennes.** Etoffes copte du Nil. Mariemont, 1997
112. **Fratadocchi T. B.** La chiesa di S. Ejmiacin a Soradir // Studi di architettura medioevale Armena. Vol. I, Roma, 1971.
113. **Jakobson A. L.** Les rapports, et les corrélations des architecture Arménienne et Géorgienne au Moyen-Age // REArm. 1971. T. 8
114. **Gandolfo F.** Le basiliche Armene IV- VII secolo // Studi di architettura medioevale Armena. Vol. V. Roma, 1971
115. **Grabar A.** Christian iconography. A study of origins. Prinстон, 1968
116. **Grabar A.** Le premier art chrétien (200-395). Paris, 1966
117. **Grabar A.** Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antiques. T. 1. Paris, 1946
118. **Grabar A.** Les ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio). Paris, 1957
119. **Grabar A.** Sculptures Byzantines de Constantinople (IV – Xe siècle). Paris, 1963
120. **Grabar A.** Etudes sur la Tradition Arménienne dans l'Art Médiéval // REArm. 1966. T. 3
121. **Torp M. H.** Byzance et la sculpture copte du VI siècle à Baouit et Sakkara // Syntropon. Paris, 1968
122. **Jerphanion G.** Une nouvelle province de l'art Byzantine. Les églises rupestres de Cappadoce. Vol. 1-2. Paris, 1925-42
123. **Jolivet-Lévy C.** La Cappadoce. Mémoire de Byzance. Paris, 1997
124. **Hasratian M. M.** L'architecture des églises arméniennes avec un sanctuaire rectangulaire à l'intérieur // Bazmavep, Venise, 1982
125. **Karakhanyan G.** Ancient Armenian cupola memorial // Atti del Quinto Simposio Internazionale di Arte Armena. San-Lazzaro - Venezia, 1991
126. **Khatchatrian A.** L'architecture arménienne du IV-e au VI-e siècle. Klincksieck, 1971
127. **Khatchatrian A.** Origine et typologie des baptistères paléochrétiens. Mulhouse, 1982.
128. **Khatchatrian A.** Les monuments funéraires arméniens des IV-VII-e siècle et leurs analogies Syriennes // Byzantinische Forschungen. S. 1. 1966. Vol. 1
129. **Khrushkova L. G.** Les monuments chrétiens du cote oriental de la mer Noire. Abkhazie IV—XIV siècles. Turnhout, 2006
130. **Kouymjian D.** The classical traditions in Armenian art // REArm. 1981. T. 15

131. **Kitzinger E.** Israeli Mosaics of the Byzantine Period. NY, 1965
132. **Kleinbauer W. E.** Early Christian and Byzantine Architecture: An Annotated Bibliography and Historiography. Boston, 1992
133. L'art Copt en Egypte. 2000 ans de christianisme. Gallimard, 2000
134. **Leroy J.** Les manuscrits Syriaques à Peintures Conservés dans les Bibliothèques d'Europe et d'Orient. Paris, 1964
135. **Leroy J.** Les manuscrits coptes et copés-arabes illustrés. Paris, 1974
136. Les églises de Jordanie et leurs mosaïques. Actes de la journée d'études organisée le 22 février 1989 au musée de la Civilisation gallo-romaine de Lyon E (par **N. Duval**). Beyrouth, 2003
137. **Levi D.** Antioch Mosaic Pavements. Princeton, 1957
138. Louvre. La peinture copte. Catalogue. Paris, 1992
139. **Mango C.** Byzantine Architecture. New York, 1976
140. **Mahe J. P.** Arménie chretienne // Archéologie. 1979. № 126 ( Janv)
141. **Maranci Ch.** The Humble Heraclius: revisiting the north portal at Mren // REArm. 2008 – 2009. T. XXXI
142. **Maranci Ch.** Building Churches in Armenia: Art at the Borders of Empire and the Edge of the Canon // The Art Bulletin, NY, 2006. Decembre
143. **Mathews Th. F.** The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy. London, 1971.
144. **Mathews Th.** The Early Armenian Iconographic Program of the Ejmiacin Gospel // East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period. DOP Symposium, 1980. Harvard University, Washington, 1982
145. **McVey K. E.** The Domed Church as Microcosm: Literary Roots an Architectural Symbols // DOP. 1983. Vol. 37
146. **Mepisashvili R., Zinzadse W.** Die Kunst des alten Georgien. Leipzig, 1977
147. **Morey Ch. R.** Early christian art. Princeton, 1942
148. **Naccache A., Sodini J.-P.** Le decor architectural en Syrie byzantine // Archéologie et histoire de la Syrie. Vol. 2. 1989
149. **Narkiss B.** Armenian Art Treasures of Jerusalem. Jerusalem, 1979
150. **Neubauer E.** Armenische Baukunst. Dresden, 1970
151. **Oustehout R.** Loca Sancta and the Architectural Response to Pilgrimage // The Blessing of Pilgrimage. Chicago, 1990
152. **Piccirillo M.** The Mosaics of Jordan, Amman 1993
153. **Picirillo M., Alliata E.** Umm Al-Rasas Mayfa'ah I: Gli scavi del complesso di Santo Stefano. Jerusalem, 1994

154. **Pope A. U.** Iranian and Armenian contributions to the beginnings of Gothic architecture // *Armenian Quarterly*. Vol. 1. № 2. N-Y, 1964
155. **Richardson H.** Observations on Christian Art in Early Ireland, Georgia and Armenia // *Ireland and Insular Art A.D.500-1200*. Proceedings of a conference at University College Cork, Dublin, 1987
156. **Richmond E. T.** Basilica of the Nativity // *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestina*. Vol. 5, Jerusalem-London, 1963
157. **Rutschkovskaya M.-H.** Le monastère de Baouit - état de publication // *Divitae Aegypti: koptologische und verwandte Studien zu Ehren von M. Krause*. Wiesbaden, 1995
158. **Salia K.** Etude de G. Tchubinachvilli sur l'architecture arménienne // *Bedi Kartlisa*. Paris, 1968. Vol. 25
159. **Schwartz J.** Nouvelles études sur des fresques d'El-Bagawat // *CA*. 1962. Vol. XII
160. **Skhirtladze Z.** A propos du décor absidal de Cromi // *Revue des études géorgiennes et caucasiennes*. 1990-1991. Vol. 6-7
161. **Stierlin H.** Byzantinische Orient von Konstantinopel bis Armenien und von Syrien bis Athiopien. Fribourg, 1988
162. **Talbot-Rice T.** *The Art of Byzantium*. London, 1959
163. **Talbot-Rice T.** Animal combat in Byzantine Art // *Studies in memory of D. Talbot-Rice*. Edinburg, 1975
164. *The Coptic Encyclopedia*. NY, 1991
165. **Thierry J.-M. et N. La** Cathédrale de Mren et sa Décoration // *CA*. 1971. Vol. 21
166. **Thierry N. et J.-M.** Le monastère de Koca Kalesi en Isaurie. La port d'une église // *CA*. 1957. Vol. IX
167. **Thierry N.** Essai de Définition d'un Atelier de sculpture du Haut Moyen-Age en Gogarène // *Revue des Etudes Géorgiennes et Caucasiennes*. 1985. Vol. 1
168. **Thierry N.** La Cappadoce de L'antiquité au Moyen Age. Brepols, 2002
169. **Thierry M.** Les influences Byzantines sur l'art Armenien // *JÖB*. Wien, 1982. Vol. 32/5
170. **Weitzmann K.** *Illustration in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of Text Illustration*. Princeton, 1947
171. **Thierry N.** Héraclius et la vraie croix en Arménie // *From Byzantium to Iran. Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan*, eds. Jean-Pierre Mahé and Robert W. Thomson, Atlanta, GA, 1997

172. **Zarian A.** Les baptistères dans l'Arménie paléochrétienne // Haigasian armenological review. Beirut, 1980. Vol. 8
173. **Zibawi M.** Orients Chrétiens. Paris 1995
174. **www.virtualarmenia.am**
175. **www.virtualani.org**
176. **www.armenianarchitecture.am**
177. **www.armeniapedia.org**
178. **www.westernarmenia.net**
179. **www.digilib.am**
180. **www.khachkar.am**
181. **www.digitalegypt.ucl.ac.uk**

### **Համառոտագրություններ**

ՊԲՀ – Պատմա-քանասիրական հանդես  
 ԼՀԳ – Լրաբեր հասարակական գիտությունների  
 BZ – Byzantinische Zeitschrift  
 CA – Cahiers Archéologiques  
 DOP - Doumbarton Oaks Papers  
 JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik  
 REA - Revue des Etudes Arméniennes  
 NY – New York  
 TIB – Tabula Imperii Byzantini  
 АН – Архитектурное наследие  
 ВВ – Византийский Временник  
 ВДИ – Вестник Древней истории  
 ВИА – Всеобщая история архитектуры  
 ВОН – Вестник общественных наук  
 ДРИ – Древнерусское искусство  
 ИФЖ – Историко-филологический журнал  
 ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ  
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ  
ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ  
ՅՈՒՆԵՍԿՕ-Ի ԱՄԲԻՈՆ**

**Միջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստ  
(4-10-րդ դարեր)**

*Դասընթացի ծրագիր*

Կազմեց՝ արվեստագիտության թեկնածու  
ասիստենտ **Զարուհի Ավետիսի Հակոբյանը**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի  
Հրատ. սրբագրումը՝ Վ. Դերձյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 08.07.2016:

Չափսը՝ 60x84 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>: Տպ. մամուլը՝ 3,25:

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

ԵՊՀ հրատարակչություն  
ք. Երևան, 0025, Ալ. Մանուկյան 1